

שלושה מטביעין זה על גב זה בין מובאה לבבואה בלשון מאפו, מנדלי והזז

ברכה דלמצקי-פישלר

לזכר מורי וידידי גרשון שקד

מלים שכנות, או חברות ישנות, מאירות
ושמחות תמיד כשהן מזדמנות בהיסח-הדעת
שוב לפונדק אחד; ואף הקורא שמח עמהן
(ביאליק, "יוצר הנוסח", כל כתבי, עמ' רמ).

מבוא

צירופי לשון כבסיס הדיון ההיסטורי

רוב שנותיה במזרח אירופה הייתה הסיפורת העברית זירה ליחסים משתנים בין שלוש לשונות: שני רובדי העברית הקלאסיים, שמקורם בקורפוסים קנוניים חתומים (הכתובים בחלקם ארמית), והידיש המדוברת והכתובה. תפקיד היסטורי סמוי וגלוי ביחסים בין שלוש לשונות הבסיס האלה מילאו לשונות הספרות הרבנית והחסידית וספרות המדע והפובליציסטיקה מבית, והלשונות הסלכיות והגרמנית מחוץ. ההשפעות הזרות היו לא אחת עקיפות והגיעו לכתיבה העברית בתיווך היידיש.

מן הבחינה הבלשנית שלוש הלשונות אינן אלא שתיים: העברית על רבדיה מזה – והיא השפה שבחזית; והידיש מזה – והיא שפת הרקע וההשפעה. אבל הבחינה הספרותית מקיימת את המבנה המשולש: דימויי הלשונות בספרות ההשכלה ביססו בתודעת צרכניה קרבה יתרה בין לשון חז"ל לידיש וריחוק לשון מקרא

* אני מודה לד"ר דלית ברמן ולד"ר מרדכי מישור על עזרתם בעצה ובדעת, ולאורי מור על הטיפול הנאמן והמדוקדק. מאמר זה חלק מעבודה רחבת היקף על הרומן "בישוב של יער" מאת חיים הזז. התשתית למאמר, שרק מעט מזער ממנה מובא כאן, הונחה במסגרת העבודה במילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית. ההדגשות באות מעובה בתוך המובאות הן משלי, ובפירור – משל המחבר. המובאות מן היידיש כתובות בכתיב הסטנדרטי (י'וואָ).

משתיהן. גם בהתקבלותן בספרות מאוחר יותר נסתייעה זו בחסותה של זו, ובסופו של התהליך שימשו רובדי הלשון העברית חלופות משתנות לשפות המרכיבות את היידיש.¹

הרומנים שנבחרו להדגים שלוש תחנות בתולדות לשונותיו של הרומן העברי, למן תר"ז ועד תר"ץ, הם הרומן האקטואלי המשכילי "ע"ט צבוע" מאת אברהם מאפו (תר"ז-תרכ"ט), הרומנים של שלום יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים (תרנ"ו-תרע"ז), והרומן הלא-גמור "בישוב של יער" מאת חיים הזז (תר"ץ).² כולם נכתבו באירופה, מקומות התרחשותם במזרחה, ועניינם ההווה של זמן כתיבתם או התקופה הסמוכה אליו. כולם נוטלים על עצמם חובת "שיקוף המציאות", והדרישה התובענית והמסובכת ביותר מבחינה זו היא חיקוי דיבורן של הנפשות הפועלות, שבמציאות המתוארת (אובייקט החיקוי הספרותי) לשונן המדוברת אינה הלשון שהרומנים כתובים בה.

ממצב הלשון הדיאלקטי הזה נגזרת סיפורת שרוב יריעתה רצוף יחידות לשון שאולות הגדולות ממילה. הצירופים בלשון השיחה הספרותית מפגישים את מסורת הכתיבה המצטטת, הבין-טקסטואלית, המאפיינת את הספרות העברית לסוגותיה ולדורותיה, עם האידיומטיקה והפרזאולוגיה, הנחשבות מאפיין מובהק של היידיש וסימן של חיות ועממיות.³ צירופי הלשון הם אפוא מרכיב מהותי ונחוץ בעיצוב הספרותי של השיחה, ובסיפורת העברית היה להם תפקיד דינמי בהתפתחות היחסים בין שלוש הלשונות הנזכרות, בחלוקת התפקידים שבין רובדי העברית הקלאסיים ובמנגנונים המקשרים אותם עם לשון יידיש.

צירוף לשון הוא לענייננו צירוף מילים שנודעו לו חיים קודמים לפני שהוכנס לטקסט שבדיון, למן צירוף זעיר במבני סמיכות, צמד (בינום) ודומיהם ועד פתגם, פסוק, אמרת חז"ל ואפילו הלכה או משל הטבועים בנוסח לשוני קבוע. צירוף יכול ליפול בגדר צירוף כבול לא רק מכוח שגרת השימוש היצרני החי, אלא גם מכוח סמכותו של טקסט קנוני, בין שהוא חוזר ומשונן בתוך הקשריו המסורתיים (כגון

1. ראה הרשב, המהפכה היהודית, עמ' 41. הרשב מציג את היחסים הספרותיים בין השכבות ההיסטוריות בעברית כמקבילים ליחסים הסינכרוניים בין שפות המקור המרכיבות את היידיש, ואת הסינתזה בין רובדי העברית כסינתזה בין רכיבי היידיש ביצירתו כפולת הלשון של מנדלי. ההפניות למאפו הן על פי מהדורת דביר של כל כתביו (מאפו, כל כתבי); למנדלי העברי – על פי הפרסום הראשון של כל אחד מסיפוריו (כפי שהם במאגר המילון ההיסטורי); למנדלי היידי – על פי מהדורת כתביו היידיים משנת תרע"ג (מנדלי, אלע ווערק), להוציא "מסעות בנימין השלישי" שהוא על פי מהדורת תרל"ט (מנדלי, מסעות בנימין השלישי [י]). לרומן "בישוב של יער" מהדורה אחת (הזז, בישוב של יער) וקטעים שנדפסו בעיתונים ובכתבי עת.
2. ראה הרשב, שדה ומסגרת, למשל עמ' 73.
- 3.

בתוך טקסטים פולחניים או בדרך הלימוד) בין שהוא נחבא בחיבור נידח וקוראים ספורים פוקדים אותו. על פי שניים ייבחנו הצירופים: על פי מידת פתיחותו של המחבר למקורות השאילה המזומנים לו ועל פי מידת החופש במיזוגם ואופני ההתערבות של המחבר בשאלותיו – הן מצד השימוש בהם (הפרגמטיקה) הן מצד הצורה (הדקדוק).

מדחייה לקבלה אפולוגטית

בראשית התקופה שבדין עומדת, כאמור, לשון המקרא לבדה כנגד היידיש ולשון חז"ל, השותפות בדימוי וביוקרה (או בחוסר היוקרה)⁴ וכן בכמה מתווהין – תווים שנחשבו מהותיים בתודעתם של קובעי הטעם והערכים הספרותיים והאסתטיים. שתי הלשונות נתפסו במשך רוב תקופת ההשכלה כזרוגן בלול בלעזים ופרוץ בדקדוק,⁵ אבל גם כלשון דיבור חיה וקרובה ללב: כשם שבהווה היידיש היא לשון העם, כך בעבר לשון חז"ל (והארמית בתוכה) הייתה לשון העם. לפיכך במכתבו הידוע לשניאור זאקש,⁶ המפגיש את שתי הלשונות – העבריה האצילה (לשון המקרא) והבבלית השפחה (לשון חז"ל) – שם מאפו בפי העבריה את הדברים האלה בפנותה אל הסופר: "בשובך אל עת חיה קח עמך גם דבריה [היינו דברי הבבלית], כי חיים הם בפי דור ודור, ושמת אותם בפי הנפשות, אשר יצרת לשחק בהן על גיא החזיון החדש" (כל כתבי, עמ' תצב).

דימוי הלשונות כשתי דמויות נשים הנבדלות במעמדן החברתי הוא העתק מדויק למדי לדימוי העברית והיידיש ששלטו זה שנים בתרבות היהודית במזרח אירופה: "העברית מתוארת כאשה מבוגרת, עשירה ותרבותית, בעוד היידיש מתוארת כשפחה צעירה, ענייה ובלתי מעודנת" (פישמן, עמ' 13).⁷

4. ראה גם אבן-זוהר, תפקיד הרוסית והיידיש, עמ' 107. על מעמדה של הכתיבה ביידיש ובעברית ועל יחסם של הכותבים לשתי הלשונות ראה שם, עמ' 105–107; מירון, נוסע מחופש, פרקים 1–2. על יחסם של סופרי ההשכלה ללשון יידיש ראה ורסס, יד ימין דוחה.
5. אפילו בראשית המאה העשרים עוד אפשר היה למצוא משפטים כמו "התלמוד, מי שהתיר התבוללות-המלות, והרכיב בדמנו הזרוגניות – הוא שהורישנו לדורות חזיון בלתי מוסרי זה" (שטרייט, עמ' 38). ראה גם אפרתי, עמ' 86–87.
6. נספח לחלק שני של "עית צבוע" (תרכ"א). ראה גם פרוש, עמ' 34–40.
7. הדימוי הזה הוסיף להיות פעיל גם בתיאור יחסי העברית והארמית: "חרדה היתה על כבוד אחותה הגדולה, הגברת, והיתה יוצאת תחתיה לשדה ללקט שבלים ויורדת לשוק: לשון החול של היהודים במשך אלף שנה ויותר הרי לשון ארמית היתה. וכאומנת טובה ונאמנה, היתה עומדת לגברתה ה'יורדת' בשעת דחקה ומוסרת לה פרוטותיה האחרונות מצרורה הדל: זכרו את הרוחה שעמדה ללשון העברית ע"י השפעת הארמית בימי המשנה והתלמוד" (ביאליק, כל כתבי, עמ' קצז–קצח).

כשלושים שנה אחרי מכתבו של מאפו העניק מנדלי הסופר-הגבר לגיטימיות ליידיש, "היהודית, הבת לא רוחמה", בקשר של נישואים: "ארשתיה לי לעולם [...]. ותהי למטרוניא" (רשימות לתולדותי, עמ' 123).⁸ מקומו של הסופר-הגבר אינו נפקד גם ממכתבו הנזכר של מאפו, ואת הלגיטימיות ללשון השפחה מעניקה הלשון הגבירה עקב דרישתו שלו: "קומי, גברת עדינה", קורא הוא ללשון המקרא, "רדי מתועפות הרריך, עזבי מעונתך ומבחר עמקיך ולכי עמדי; דאינא מנאות עדן ומימי קדם אל משכנות עמך כעת חיה". בדומה לרחל בשעתה גם הלשון הגבירה (ששירתה היטב את מאפו ברומנים ההיסטוריים) מציעה את שפחתה לאישה לאחר שהיא עצמה אינה יכולה להיענות לדרישתו ולצרכיו.⁹ דימויי לשון מקרא ולשון חז"ל שניזונו מדימויי העברית והיידיש קבעו את גבולות השימוש ברובדי הלשון והשפיעו על ההיערכות החדשה שפתח בה מאפו.

תזוזה בתפקידי הצירוף

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, עקב הרחבת מערכת החינוך ועלייה גדולה במספר קוראי הספרות, העמידה תפוצתה הגדלה והולכת של ספרות יידיש אתגר בפני הסופרים העבריים. העברית הלכה ואיבדה את הבלעדיות כשפת ספרות מכאן, ובהעדר לשון דיבור עברית הייתה חסרה כלים לעיצוב ספרותי של לשון חיה ועממית מכאן. לשון מונוגלוטית סמכותית וטהרנית כלשון המקרא לא היה בה די לסופר המבקש לעצב את הוויית זמנו ומקומו. מנדלי, שתחילתו ברומן אהבים אקטואלי בסגנון מקראי פסיפסי בדוגמת מאפו, הצטרף בזינוק גדול לצעד הזהיר של מאפו ב"עית צבוע" ונהיה לחלוץ ולראש מעצבי הסגנון של הסיפורת העברית החדשה.¹⁰

ב"רשימות לתולדותי" תיאר מנדלי את רשמי ראשית לימודיו: עולם המקרא נצטייר לו כגן אלוהים, הרמוני, אחדותי והגיוני, ועולמם של חכמים כשוק הומה,

8. ראה גם מירון, נוסע מחופש, עמ' 14.

9. עוד על הדימויים הנשיים והגבריים של הלשונות ושל הכותבים בהן ראה זיידמן; פישמן.

10. לדעת מירקין השינוי בסגנונו של מנדלי לא היה כרוך בצורך לצייר בסיפוריו את "החיים הטיפוסיים", שכן הוא חל מכבר בחיבורים פובליציסטיים ומדעיים מוקדמים (מסגנון אל סגנון, במיוחד עמ' 244). מירקין אינו נותן אפוא משקל לקריטריון הסוגתי, שלא כחוקרים אחרים של תקופת ההשכלה שהבחינו בין התביעה לצחות הלשון מן הסוגות האמנותיות לבין העירוב הלשוני שהותר לסוגות האחרות (ראו הפניות אצל פישלר-פרוש, השיבוץ המקראי, עמ' 238; שם הוצגה תמיהה הפוכה: לשם מה הדומיננטה המקראית בסוגה שאינה ספרות יפה). כמו כן אין מירקין מוצא קשר בין הכתיבה הבלטריסטית של מנדלי ביידיש (שהחלה בשנת 1864) לבין השינוי בלשון הכתיבה בעברית.

אסוציאטיבי, חי וקולני, חסר סדר ועתיר סתירות. מגדלי שבר את המחיצה בין שתי הלשונות – לשון חז"ל ולשון מקרא – בעזרת הפרודיה, שניתקה אותן מדימויהן, מתפקדיהן המסורתיים ומשייכותן החברתית והאידיאולוגית וסימנה את ראשית התמורה בלשון.¹¹ בחסות הפרודיה – שהגדילה לעשות בטשטוש גבולות ובביטול הייררכיות – לווה המהפך הסגנוני בשינוי תפיסה בשאלת תפקידו של הצירוף הכבול: פחתו הצירופים ששימשו משענת דקדוקית מופתית והוחלפו בהדרגה בלשון חופשית או חופשית למחצה, והצירופים החלו למלא תפקיד של חלופות עבריות לאידיומטיקה ופרזאולוגיה של היידיש, מושא החיקוי ומודל הלשון החיה והמדוברת. המנגנון הזה פעל בצירופי לשון מקרא כבצירופי לשון חז"ל (לפעמים בדרכים שונות).

עד תום המאה התשע-עשרה כבר נישאו על שפתיים שבחי הסגנון הסינתטי של מגדלי, אבל היידיש שחדרה לסיפורת העברית בדרכים עקיפות (בבואות, אינטונציה ותחביר, סמיוטיקה ושאלות מן הרכיב העברי) נתקלה בכתף סוררת אצל קובעי הטעם (ברדיצ'בסקי ודריאנוב למשל), והרצון לבדל את הלשונות זו מזו – "לבלתי ערב בתוכו [בסגנון העברי] תערבות כאלה ולכתוב 'עברית זרגונית'" (שולמן, עמ' XI, הערה) – נשמע היטב.¹²

תחיית הדיבור בארץ ישראל הייתה כרוכה בהתפוגגות הדרגתית של שליטת הספרות וצירופיה הקלאסיים על התפתחות הלשון. במקביל התבלטו שינויים סטטיים בלתי מבוקרים עקב השפעת הלשונות הזרות, ובמיוחד היידיש. ביטוי ספרותי לכך נתן ברנר, ובבואות לצירופים זרים נעשו למאפיין מובהק של לשון השיחה בסיפוריו.¹³ שנים ספורות לאחר ברנר שקד הזו בפרזיז על כתיבת הרומן הניסיוני שלו "בישוב של יער", שהרכיב התלמודי והמדרשי שליט בו גם בלשון הדמויות וגם בלשון המספר, בדרכים שונות זו מזו. בצעד רגרסיבי לכאורה ניסה הזו לאחוז בחבל בשני ראשיו ולשים בפי גיבוריו צירופים יידיים עטויים מחלצות עבריות קלאסיות. הסופר שסירב לכתוב ספרות בידיש,¹⁴ בשעה שספרותה של זו נהנתה מהישגים אמנותיים ומניין קוראיה היה גדול מאה מונים ויותר ממניין קוראי העברית, מסמן את התחנה השלישית – אבל גם האחרונה – בתהליך ההיסטורי הנע מבידול לאימוץ. פעולתו של הזו הייתה כפולה: הוא הכניס את השפחה הצעירה

11. ראה באריכות פישלר-פרוש, כלאיים או אחדות, עמ' 271–275.

12. ראה גם ורסס, יד ימין דוחה, במיוחד עמ' 274–278.

13. סדן, מדרש פסיכואנליטי, עמ' 130–158.

14. אלחנני, עמ' 156.

למשכן הגבירה – אבל הקפיד להלביש אותה תחילה במיטב כליה, ובכללם כלי השפחה הוותיקה שהשוותה את מעמדה לזה של גברתה מכבר.¹⁵

מאפו

הלשון התלמודית איננה עממית (Народный язык) כאשר עשה ממנו ה' מאפו ולא ישתמשו בו בעולם המעשה גם התלמודיים היותר גדולים כתמידות (פאפירנא, עמ' 153).

לשון מופת ולשון הצריכה תיקון

הסגנון השיבוצי (או הפסיפסי) בסיפורת הוא רצף שרובו צירופים מן המקרא ומיעוטו אמצעי הדבקה. הוא טוטאלי משום שהוא משמש פתרון לשני צרכים ספרותיים כאחד: הן ללשון אידיומטית הן ללשון חופשית. הארגון התחבירי של רצף הצירופים נע בין כפיפות לדקדוק ולמבנה השיבוץ לבין תחביר-על המסגל את מרכיבי הצירופים אליו אגב גלגולים דקדוקיים והמרות לקסיקליות. למשל המובאה מן הפסוק הפותחת את רומן האהבים "אהבת ציון" מפגינה חופש תחבירי בעיבוד הפסוק "צֹר תַעֲוִיָּה תָּתוּם תִּזְרָה בְּלִמְדִּי" (ישעיה ח, טז): "ויתהלכו בין למודי ה' אשר תעודת בן אמוץ צרורה אתם ותורת ה' חתומה בס". עם זה היא שומרת בקפדנות על היחסים הלוגיים שבין רכיביו (כגון אלה שבין השמות תעודה ותורה לבין הפעלים צרר וחתם, למרות ההיפוך במקומם, ובין כל אלה ללמודי, למרות החילוף במילת היחס).

הצטרפותה של הבבליית לעברייא שלא רצתה או לא יכלה לרדת מתועפות הרריה לא התגלמה ב"עית צבוע" בתוספת שיבוצים ממקור מאוחר למקרא וגם לא במהפכה ובשינוי האופי הפסיפסי, אלא במעין מודוס ויונדי (ואופרנדי) שלפיו

15. לפרישה היסטורית של התהליך וביטוייו האידאולוגיים ראה ברטל. להיבטים נוספים של תהליכי השינוי בלשון ראה אלטר, פרק 1 ("From Pastiche to Nusakh"), עמ' 17–41. על דרכי לשון חז"ל בלשון סופרי הדור שבין מנדלי לבין הזו ועגנון (ברדיצ'בסקי, ברנר, גנסין) ראה שם, פרק 2 ("Toward a Language of Experience"), עמ' 45–67. לדיון באוצר המילים של מנדלי ומקורותיו ראה מירקין, אוצר המילים. ראה גם מאמרו של גלינרט, הבוחן את לשון סיפורו של מנדלי "בסתר רעם" (הראשון לסגנונו הסינתטי). גלינרט מבקר את הדיכטומיה המכנית "לשון מקרא – לשון חכמים", ושם דגש על המקורות הלא-בלטריסטיים של הלשון הסינתטית ועל מה שהוא מכנה "אימפרוביזציה", היינו המרכיבים הדקדוקיים והתחביריים המתערבים בנוסח הנוקשה של "המליצה" השאולה מן המקורות.

הסגנון הפסיפסי ימשיך לשלוט, אבל גם דבריה של השפחה יישמעו, ובגבולות ידועים: רק בפי הנפשות ורק בגיא החיזיון החדש, היינו הרומן האקטואלי (להבדיל מן הרומן ההיסטורי).

במידור זה דובריה המובהקים של לשון חז"ל הם חובשי ספסלי בית המדרש,¹⁶ וצירופיה הם אוצר של פתגמים, אמרות, ציטוטים ואסמכתות. אבל אלה אינם בגדר שיח ושיג של תלמידי חכמים בלבד, אלא גם חיקוי (ישיר ועקיף) לסמיוטיקה של הדיבור היידי הנוהג להגיב על כל סיטואציה חדשה בפתגם, בציטוט או במשל הנושאים אתם את ניסיון העבר, ורבים מהם "לשון קודש" בעצמם, בין "רכיב עברי מותך" בין "לשון קודש ממש". נקל להבחין ביחס הדו-ערכי של מאפו ללשון חז"ל, והוא מפק ממה תכונות מנוגדות: למדנות ועממיות, חיים על פי הספר וחכמת חיים. לאחר שביסס את לשון המקרא כלשון פרוזה אמנותית מופתית עשה מאפו צעד נוסף, והציב את לשון חז"ל כמין לשון דיבור אידיומטית הנבדלת מן הסכיבה הלשונית המקראית. "הבבליה", כמו היידיש, רגילה בפי היהודי ובשיחתו, "ותהי להם סוכנת, ותניקם משוד תנחומיה, ותשעשעם על ברכיה" (מאפו, כל כתבי, עמ' תצב), אבל כמו היידיש מקומה לרגלי גברתה.

עם זה שני אופני התערבות של לשון בחברתה נגלים ברומן "עית צבוע". ראשית, ממקומה המורס יכולה העבריה בעלת החסות לקרב את הבבליה החוסה למידותיה. היא עושה זאת בעזרת הטלת שינויים מורפולוגיים ולקסיקליים על פי נוהג לשון מקרא אל תוך מובאות מספרות חז"ל. השינויים מקנים למובאה צביון דקדוקי¹⁷ מקראי:

מאפו: "ואין רוח המקום ורוח הבריות נוחה ממנו" (כל כתבי, עמ' רלד); המשנה: "וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו אין רוח המקום נוחה הימנו" (אבות ג, י').

מאפו: "הלא מנודה אתה ואין לי לשבת בארבע אמותיך" (כל כתבי, עמ' שסז); התלמוד: "מכאן שאסור לישב בתוך ארבע אמות של תפלה" (ברכות לא ע"ב).

לפעמים התיקון אינו על פי נוהג אופייני אלא על פי פסוק יחיד:

מאפו: "ועדת כלבים שם ושתי מכות לחי" (כל כתבי, עמ' שסט);

16. לחמונה מורכבת ומפורטת של תפקידי הלשונות לשם אפיון קבוצות דוברים ראה כהן, צבועים וישרים, פרק ב; הכט, עית צבוע.

17. דוגמאות נוספות ראה אצל פישלר, לשונות התלמוד, עמ' 282-283.

המדרש: "וראה כת של כלבים ונתירא מהם" (בראשית רבה פד, ה), ו"תוקן" על פי הפסוק "סבבוני כלבים עדת מרעים הקיפוני כארי ידי ורגלי" (תהלים כב, יז).

מאפו: "וכל חכמי ישראל היו בעיניו כקליפת השום" (כל כתבי, עמ' תסז); התלמוד: "כל חכמי ישראל דומין עלי כקליפת השום" (בכורות נח ע"א), ו"תוקן" על פי הפסוק "ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו אתה" (בראשית כט, כ).

לשון גלויה ולשון סמויה

ההתערבות השנייה היא של לשון חז"ל בלשון מקרא. גם אם במישור הפורמלי מצטמצמת ההבליה בגבולות שהותוו לה ומתכופפת לפני העבריה השליטה, במישור התוכן היא מעשירה את גברתה במשמעויות גלויות ונסתרות ובונה סינתזה זהירה בין שני רובדי הלשון:

צא לך מהר מזה והשלך כספך הנמאס אל נחלי בליעל כי צר לך המקום ללון פה [...] סור לך מפה פן ארוץ קדקד עול [...] סור פן תלחך עפר כנחש (כל כתבי, עמ' ריז).

"צר לך המקום" הוא אכן שיבוץ מקראי (ישעיה מט, כ), אבל יחדיו עם המשכו "ללון פה" הוא כבר רומז למסכת אבות: "ולא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם ולא אמר אדם לחברו צר לי המקום שאלין בירושלים" (ה, ה). ללון תמורת שְׁאֲלִין שבמקור – לשם "תיקון" על פי דקדוק המקרא ולשם שמירת אחדות הסגנון. הנחש שבמסכת אבות מובלע גם במילים "ארוץ קדקד עֵל", ובשיתוף הנחש המפורש בשיבוץ "תלחך עפר פֶּנַחש" (על פי מיכה ז, יז) נרמז מאמר חז"ל "טוב שבנחשים רצין את מוחו" (מכילתא בשלח, א). וגם כאן חילוף על פי המקרא: "ירעוך קדקד" (ירמיה ב, טז), "ימחץ [...] קדקד" (תהלים סח, כב).

אבל מאחורי המובאות מלשון חז"ל ובחסותן אפשר לגלות גם התערבות סמויה של היידיש:

והנה האשה פרועת הראש היא צפנת! הה! היא צפנת ברשעתה מתחלתה ועד סופה, כי חזרה לקלקולה והיתה לי כחזרת, שתחלתה מתוק וסופה מר, כי בנופת אמריה משכנתי אל ביתה מרחוק. באתי אל זבולה, והנני מוצא מר ממות את האשה ויוצא אני בה ידי מרור בפסח [...] הן חיות רעות שלטו בי, כי נדמיתי להם כבהמה, מי יתן ויראוני כך השופטים, כי מוטב שאהיה שוטה

בעיניהם ואל אהי אוכד ונדח כל ימי. הלא אמרו (חולין): אדם ובהמה תושיע ה' – אלו בני אדם, הערומים בדעת ומשימים עצמם כבהמה"¹⁸ (כל כתבי, עמ' שסט).

בקטע זה שני שרשורים של מובאות ורמיזות. בשרשור סימוכי (אסוציאטיבי) אחד, שעניינו הטעם המר, שזורות שלוש מובאות – האחת כדימוי, האחת כציטוט והאחת כחידוד בסגנון תלמידי חכמים: "חזרת תחילתה מתוק וסופה מר" (ירושלמי פסחים ב, ו [כט ע"ג]); "מוצא אני מר ממות את האשה" (קהלת ז, כו); "בלע מצה ומרור, ידי מצה יצא ידי מרור לא יצא" (פסחים קטו ע"ב). ברקע נשמעים הצירופים הידיים "א' ביטערע נקבה" (סטוטשקאו, עמ' 659) ו"אשה רעה מר ממוות" (שם, עמ' 652; בשינוי ממדרש תהלים נט, ב-ג).

הציר השני שעליו סובבות מובאות ואמרות עניינו הבהמה כמטפורה לשוטה ושניהם כאחד כדימוי לירחמיאל, שתואר בראשית הרומן כ"איש תופש תורה" (כל כתבי, עמ' רכג) הרחוק מהוויות העולם, "איש תם" (עמ' רכד) ו"סכל" (עמ' רכז), קרבן תמים לשידוך מניפולטיבי עם צפנת היפה והערמומית. בשרשרת מובאות נקשר ירחמיאל עם הבהמה (עמ' רלב), אבל עיקר דימויו לבהמה נרמז בשתי מובאות הסמוכות זו לזו, האחת מדברת בבהמה והאחת בשוטה: "אבי הזקן", כותב אחיטוב במכתב לנעמן, "קרא לו [לירחמיאל] בהמה טהורה אשר מותר לכתוב על עורו תפלין ומזוזה. הלא ידעת נעמן יקירי את מורך המתעב חסיד שוטה כרשע ערום" (עמ' רכז). המובאה הראשונה היא על פי ההלכה "כותבין תפלין על גבי עור בהמה טהורה" (שבת קח ע"א), והשנייה היא שינוי תחבירי וסמנטי מן "חסיד שוטה ורשע ערום" (סוטה ג, ד).¹⁹

כמו בשרשור הראשון (הטעם המר) גם הקישור בהמה-שוטה (המצוי כבר במקרא; תהלים מט, יג-יד) פעיל בידיש, והצירופים, כגון "האָבן שכל ווי אַ בהמה" (סטוטשקאו, עמ' 306), "נאַריש ווי אַ בהמה" (שם, עמ' 307), "אַ גוטער נאַר איז אַ פשרע בהמה" (שם, עמ' 308), מהדהדים במובאות המשמשות להם תחליף ופיצוי.

18. התרגום ליידיש של משפט זה מובא אצל ורסס, מלשון אל לשון, עמ' 336. מאמרו של ורסס שם ("התרגומים ליידיש של 'עֵיט צבוע' לאברהם מאפו") עוסק בין השאר בניסיונותיהם של מתרגמי "עֵיט צבוע" לשחזר את הביטויים היידיים הנשקפים בעד המליצה העברית.

19. צירוף זה מופיע גם במוטו של פרק ב בחלק השלישי של הרומן (עמ' שיז).

מנדלי

נשמתו היודית למדה אותו להוריד את הביטוי העברי לידי גוונם של "הימים והמקום" (דרויאנוב, עמ' 578).

ואמרתי: נעשה סגנון עברי שיהא חי מדבר ברור ובדיוק כבני אדם בימינו ובמקומנו ונשמתו תהא ישראלית (מנדלי, חליפת איגרות, עמ' 68).

לשון בני אדם

הזיקה השלילית בין היידיש ללשון חז"ל, כלומר תפיסת שתיהן כז'רגונים חסרי דקדוק הבלולים בלעזים, תפיסה שהצדיקה את הדרתן מן הסיפורת לכתחילה, נהפכה במועד המתאים ובידי הסופר הנכון למנוף. אבל כפי שנראה, השינוי הערכי מזיקה שלילית לזיקה חיובית הבלית באותה השעה גם את ייחודן של היידיש והעברית, את בדלותן זו מזו ואת עצמאותן הספרותית.

בשעה שיצר מנדלי דפוסים עבריים חדשים לדיבור "בלשון בני-אדם" – כלומר לחיקוי השיחה היידיית – עמדו לפניו כמה מוסכמות לשוניות-אסתטיות והציבו לו גבולות. שתי דרכים ידועות לחיקוי היידיש היו בעלות יוקרה ספרותית נמוכה, ועל פי אמות המידה בנות הזמן ההוא נודעו כסטירה האנטי-חסידיית בלבד:

1. ניצול הרכיב העברי שהותך אל תוך היידיש. אלה מילים מלשון קודש שחלו בהן שינויי משמע וצורה, והן מכונות ברומן האהבים המשכילי של מנדלי "מלות שפת עבר מקולקלות וידועות לכל", ש"הלשון היהודית כלולה בהן" (האבות והבנים, תרכ"ח, עמ' 145). "היסודות העבריים בשפה היהודית לוקחו מעברית", כתב ברדיצ'בסקי, "אבל מכיון שנתקבלו בפי היהודי, קיבלו ברוחו שינוי רב והיו לעצם מעצמותו. לעברית לא ישובו ואינם עוד עברית, אם גם קרובים הם במבטאם לעברית" (ברדיצ'בסקי, עמ' קצ).²⁰

2. הבבואה (calque) לאידיומטיקה ולפרזאולוגיה היידיית. בספרות העברית הייתה הבבואה מותרת או נסלחת "לשם חוכה פרודיסטית" (סדן, מעשה-יער, עמ' 133) כסטירה בלבד, ובשאר סוגות נחשבה "ברבריות" וסכנה לרוח העברית, ובעטייה "נעקרו התחומים לגמרי, ואין אדם בנו יודע עוד מה זה עברית ומה זו יהודית [...] כלי מריק אל כלי, נאד לנאד, והיין המזוג אינו דוקא משומר, כי אם חמוץ" (ברדיצ'בסקי, עמ' קצא). במיוחד גדול הנזק ביצירות שלא נכתבו תחילה עברית

20. על עמדתו של ברדיצ'בסקי בשאלת שתי הלשונות בספרות ראה ורסס, ברדיצ'בסקי, ולאחרונה הולצמן.

אלא תורגמו בידי מחבריהן מן היידיש: "במידה אחת נתעשרה הספרות העברית על ידי התרגומים וחצאי התרגומים האלה, ובתשע מידות נתערבבה על ידי אלה" (שם, שם).²¹ מנדלי ניצל מן הביקורת: "על מנדלי אין אני דן, לגאון הכל מותר" (שם, עמ' קפד).

גם אם לא הוקיר מנדלי ידיו מן הדרכים האלה, היה זהיר וחשכני בניצולן. יתר על כן, השוואת הנוסח היידי של מנדלי לתרגומו העברי חושפת נטייה לבדל את הנוסח היידי ואת הנוסח העברי זה מזה,²² ומלמדת שאף על פי שגם הוא הריק את יצירותיו מכלי אל כלי, הסכים מנדלי למקצת הטענה של ברדיצ'בסקי ודרויאנוב, כפי שיודגם בהמשך.

עברית לעצמה ויידיש לעצמה

התרגום העצמי של הרומנים היידיים לא יכול היה להסתפק בחלוקה נוסח מאפו בין לשון מקרא, המשמשת מופת אסתטי ומשענת דקדוקית ברוב שטחו של הטקסט, לבין לשון חז"ל, המשמשת תחליף מצער ליידיש (או לרכיב העברי שבה) רק בפי "תופשי תורה", ש"שיחות חכמים, אשר הסכינו לדבר בהן בקודש ובחול" (מאפו, כל כתבי, עמ' תנה)²³ על לשונם. לצרכיו של מנדלי נדרשה היערכות אחרת, ולפיה רוב הצירופים והמובאות גויסו מעתה לשם חיקוי התכונה האידיומטית של לשון חיה, בין שהם מתרגמים צירופים יידיים בין שהם מתרגמים לשון יידיית חופשית.

קלוזנר העיד על מנדלי שאמר: "אמנו העבריה היא קבצנית וקמצנית היא [...]. במלות וביטויים [...] אבל אם אתה אווזו בסינרה ואומר: אמא, איני מניחך עד שתתני לי כל צרכי לשם התאור – היא נותנת" (קלוזנר, היסטוריה, עמ' 503). ואכן, המשימה הקשה "יידיש (מדוברת) בעברית (ספרותית)" במסגרת המגבלות הנורמטיביות של התקופה הולידה את שיטת מנדלי המפורסמת שבה "היסוד האידיומטי [היידי] אינו עובר מלה במלה [לעברית] [...] אלא מבקש מקבילות לעצמו" (סדן, מעשה-יער, עמ' 133).²⁴

בשיטת תרגום זו, התובעת הן שליטה בלשון הן כישרון הפשטה, האיכויות הספרותיות של העברית, עמוסות מטען קונוטציות עשיר מן המקורות, באות לפצות על תכונות היידיש שנבצרו מן העברית: פשטות, עממיות וטבעיות.

21. ראה גם דרויאנוב, עמ' 578; קלוזנר, האנרכיה.

22. ראה אבן-זוהר, אספקטים, עמ' 52–53; פרי, עמ' 187 ואילך; ורסס, מלשון אל לשון, עמ' 291.

23. "פתחי שערים" ל"חזי חזיונות"; ראה גם מירון, בין חזון לאמת, עמ' 297–298.

24. ראה גם ורסס, מלשון אל לשון, עמ' 290–292; לוריא, עמ' 174–178.

דוגמאות לתרגום אידיומטיקה יידיש בעזרת צירופי לשון חז"ל:

"הקבציאלים קבצנים גמורים הם, לא עליכם, והפרוטה אינה מצויה בכיסים"²⁵ (בעמק הבכא, א, עמ' 13); יידיש: "האָבן נישט [...] אַ צובראָכענעם גראַשן בײַ דער נשמה" (אלע ווערק, ז, עמ' 3) – 'אין להם פרוטה שחוקה (שבורה) על (אצל) הנשמה'.

"כאלו נכנסה בו רוח שטות ועמד ונטל את סחורתו רובה ככלה והוליכה לים המלח"²⁶ (בעמק הבכא, ג, עמ' 307); יידיש: "צו די אַלע שוואַרץ-יאָר" (אלע ווערק, ז, עמ' 216) – 'לכל השדים (השנים השחורות)'.

דוגמאות לתרגום לשון יידיש חופשית בעזרת צירופי לשון חז"ל:

"מכתלי ביתה ניכר²⁷ שעניה היא" (בעמק הבכא, ג, עמ' 399); יידיש: "זי אַליין, ווי אין שטוב, דאָ זעט אויס, איז, נעבעך, אָרעם" (אלע ווערק, ז, עמ' 225) – 'היא – כמראה החדר (כמו בחדר), מסכנה (נבך) – ענייה'.

"לצני העיר אומרים על ענין זה מילי דבדיחותא, שלא נאה לדורשם והשתיקה יפה להם"²⁸ (מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 55); יידיש: "בעלי-המצאות זאָגן מפּוּח דעם ווערטלעך, אַ ביסל עפּעס נישט קיין שיינע" (מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 6) – 'מילים לא יפות', 'בלשון לא יפה'.

הפרודיה המופקת מצירופי לשון חז"ל נבנית על החידוש שבשימוש בתוך סוגה בעלת תביעות שונות מתביעות סוגת המקור, ואילו הפרודיה המופקת מלשון המקרא (להלן) נשענת גם על הפער בגובה הסגנון. בשני המקרים מופקים הצירופים משימושיהם הקלאסיים.

צירופי מקרא מתרגמים אידיומים:

"ראה זה חדש הוא!"²⁹ הוא בעצמו הולך לו ואת הילד הוא עוזב לנפשו

25. שרשור על פי שני מקורות בעלי רכיב משותף: "ועכשיו שאין הפרוטה מצויה" (שיר השירים רבה ב, טז); "עד שתכלה פרוטה מן הכיס" (סנהדרין צז ע"א).

26. על פי המשנה, למשל עבודה זרה ג, ג.

27. "מכותלי ביתך אתה ניכר שפחמי אתה" (ברכות כח ע"א).

28. "לית לך חירותא – אין לך שערות לבנות של זקנה, ונאה לדרשן: להיות זקן" (רש"י לברכות כח ע"א). ובאשר למאמר חז"ל העומד בַּרְקע "יפה שתיקה לחכמים" (למשל פסחים צט ע"א), ההשלמה "לחכמים" מוסבת אל מי שאמור לשתוק (הסובייקט) בעוד שההשלמה "להם" (ל"מילי דבדיחותא") מוסבת אל מה שנדון לשתיקה (האובייקט).

29. "ראה זה חדש הוא כבר היה לעלמים אשר היה מלפננו" (קהלת א, י).

בעירום ובחוסר כל!" (בעמק הבכא, ב, עמ' 296); יידיש: "גאָר נײַעס!" (אלע ווערק, ז, עמ' 110) – 'חדש לגמרי!'.
 "הרבה בעלות-הבית שמשתי בימי חיי, ואשה טובה בכל אלה לא מצאתי [... תאלתי להן!]"³⁰ (בעמק הבכא, ב, עמ' 111); יידיש: "מײַנע צרות אויף זיי!" (אלע ווערק, ז, עמ' 81) – 'צרותיי עליהן!'.
 צירופי מקרא כחלופה ללשון יידיש חופשית:

"יהודי, רבי יהודי! מה כל החרדה הזאת?"³¹ (בעמק הבכא, ד, עמ' 114); יידיש: "רב ייִד רב ייִד! וואָס איז אַזוינס אויף אייַך דאָס לויפֿעניש?" (אלע ווערק, ח, עמ' 285) – 'מה הריצה הזאת עליך?'.
 "גנב נתן עינו בכיס"³² וקנה אותו במשיכה!" (בעמק הבכא, ד, עמ' 114); יידיש: "אַ בײַטל־שניידער האָט געלקחנט!" (אלע ווערק, ח, עמ' 285) – 'פייס סחב (לקח)'. 'בײַטל־שניידער' – 'גוזר כיסים' או 'מסרס כיסים' כלשון ברנר (עמ' 287).

הפער³³ שנבעה בין המקראות לבין הדמויות והאירועים שהן חוות סגולי לנוסח העברי. מנדלי מייחד אותו מן המקור היידי, ונותן לפני הקורא מפגש בין הנמוך לנשגב, בין מציאות משפילה לטקסט מפואר ומחוז געגועים, בין חיי היהודים בעיירה למיתוסים ומאורעות היסטוריים טעונים (כמו דברי שרה, עקדת יצחק ויציאת מצרים):³⁴

"המזור' האדמוני – יבוא רקב בעצמיו! [... מתנכל לי בנכליו [... וואקל גם בעיני אשתי]"³⁵ (כל כתבי, א, עמ' 62); יידיש: "איך בין מיאוס אַראָפּגעפֿאַלן בײַ מײַן ווייב" (אלע ווערק, יא, עמ' 101) – 'נמאסתי על אשתי'.

30. "תתן להם מגנת לב תאלתך להם" (איכה ג, סה).

31. "הנה חדרת אלינו את כל החרדה הזאת" (מלכים ב ד, יג).

32. "כי יתן פֿכּוס עינו" (משלי כג, לא) – הכתיב בכיס. משחקי המילים ולשון נופל על לשון הם נושא לעצמו ואין די מקום במסגרת זו.

33. ראה שקד, מנדלי, לפניו ואחריו, עמ' 112–114; שקד, הסיפורת העברית, עמ' 83–89; הרשב, התרבות האחרת, עמ' 170.

34. אפשר גם שמנדלי רומז בדרך זו על המנגנון התודעתי האופייני, שכל מקרה בהווה נתפס הישנות של מאורע או סיפור "שכבר היה לעולמים". ראה גם הרשב, התרבות האחרת, עמ' 171.

35. "ותרא כי הרתה ואקל בעיניה" (בראשית טז, ה).

"אל תשלח ירך! – גערתי בו בנזיפה – ואל תעש לו מאומה!"³⁶ (סוסתי, כ, עמ' 510); יידיש: "אָן הענט!" (אלע ווערק, ג, עמ' 105) – 'בלי ידיים!'.
 "בריל החבטן יושב לו בפרוזדור וכלי-רחץ, הנתונים זה על גבי זה, חומה לו מימינו ומשמאלו"³⁷ (כל כתיב, א, עמ' 19); יידיש: "אויפֿגעשטעלט ווי אַ טורעם" (אלע ווערק, יא, עמ' 37) – 'ניצבים כמגדל'.

גם כאשר משמש הפסוק – בדומה לשיטת השיבוץ המקראי – תחליף (או תרגום) לסגנון חופשי שאינו אידיומטי, מוסבת מעתה המליצה לתכלית פרודית בעזרת הסיטואציה והסביבה הלשונית המידית, כמו הפנייה שטיא או התזוזה במשמעות המילה גוים:

"למה את בוכה, שטיא, מנעי עיניך מדמעה,"³⁸ שטיא" (בעמק הבכא, א, עמ' 16); יידיש: "וויין נישט, דו טיפשה איינע!" (אלע ווערק, ז, עמ' 8) – 'אל תבכי'.

"אלהי ישראל עמך, למה תהגה ריק,"³⁹ סענדעריל! ואם ישוך הפשפש מה בכך" (מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 59); יידיש: "וואָס רעדסטו?" (מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 80) – 'מה אתה סח'.

"ונותנים עליהם בקולם: למה רגשו גוים!"⁴⁰ (בעמק הבכא, ג, עמ' 210); יידיש: "שרייען: שקצים, הולטייעס!" (אלע ווערק, ז, עמ' 187) – 'הוללים!'.

עברית ולשון קודש

פתיחת השער לחומר לשוני פעיל מלשון חז"ל, שאינו ארוז כמובאה בשיטת מאפו (המלווה בדרך כלל את המובאות במראי מקום), הכניסה באחת שפע של צירופים עבריים וארמיים השגורים בידיש וממלאים תפקיד חשוב במילונה.⁴¹ צירופים אלה

36. "אל תשלח ירך אל הנער ואל תעש לו מאומה" (שם כב, יב).

37. "והמים להם חמה מימינם ומשמאלם" (שמות יד, כב).

38. "מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה" (ירמיה לא, טו).

39. "למה רגשו גוים ולאָמים יהגו ריק" (תהלים ב, א).

40. הפסוק כבדוגמה הקודמת, ומנדלי מדגיש בפיוור – כמקובל – כדי להפנות את תשומת הלב לשינוי במשמעות.

41. וויינרייך, געשיכטע, עמ' 223–224; הרשב, יידיש, עמ' 22; אבינרי, עמ' 234. לצירופי הארמית ראה פרידן, נוסח מנדלי. פרידן מבדיל את הארמית מן העברית ומייחד לה את תפקיד התחליף ליידיש המדוברת בנוסח העברי של סיפוריו (ראה שם, עמ' 96–100), בטענה שמנדלי וביאליק "דיכאו את היידיש בעזרת הארמית" (עמ' 92).

הם כפולי מוצא: מקורם הראשון ההיסטורי הוא הקורפוסים העבריים, אבל מקורם המידי, הלא-אמצעי, בן הזמן, הוא היידיש. בשל כפל מוצאם יש בכוחם לשמש שגרירי היידיש בתוך העברית ובעת ובעונה אחת גם לשאת את חותם הכשרות של העברית הקלאסית. כך ניתנת באמצעותם דריסת רגל ליידיש גופה. גם צירופים אלה פועלים במסגרת שיטת מנדלי, המעמידה מקבילות אידיומטיות עבריות כנגד צירופים יידיים בעלי רכיבים ממוצא גרמני ונמנעת מתרגום מילולי שלהם:⁴²

"הכסף והמסחר מטהר אפילו ממזרים"⁴³ (בעמק הבכא, ב, עמ' 502); יידיש: "וואָס מאַכט עס אויס!" (אלע ווערק, ז, עמ' 160) – 'מה זה משנה?', 'מה זה חשוב?'.

"למאי נפקא מינה?" (בעמק הבכא, ב, עמ' 113); יידיש: "אַלץ איינס" (אלע ווערק, ז, עמ' 84) – 'הכול אותו הדבר'.

"דבר על העצים ועל האבנים"⁴⁴ (כל כתבי, א, עמ' 10); יידיש: "רוף מיך קנאַקניסל" (אלע ווערק, יא, עמ' 24) – מילולית: 'קרא לי מפצח אגוזים'. "ואני מדבר על העצים ועל האבנים" (כל כתבי, א, עמ' 28); יידיש: "איך רעד צו דער וואַנט" (אלע ווערק, יא, עמ' 50) – 'אני מדבר אל הקיר'.

צירופים שכאלה, המשתייכים לשתי הלשונות כאחד, עשויים לתרגם גם יסודות אחרים המשתייכים לשתי הלשונות כאחד:

"אוי! מעשה שטן, ספרי השכלה נמצאו בין דפי הגמרא" (בעמק הבכא, יט, עמ' 209) – "טוט אים אַ נעם די קליפה" (אלע ווערק, ח, עמ' 401).

"ומסתכל בדחילו ורחימו" (בעמק הבכא, ג, עמ' 110) – "ער האָט געקוקט [...] מיט אַ מין דרך-ארץ" (אלע ווערק, ז, עמ' 208).

להתרשמותי המקרים שבהם נשאר בתרגום אותו הצירוף עצמו (כגון "מאלכל מלכים", "בעלי ביתחון" ו"אימות מוות" בראשית "מסעות בנימין השלישי") מעטים

42. להדגמה נבחרו צירופים המתועדים במילוני לשון קודש שביידיש (ספיוואק-יהואש, ניבארסקי; ויש להם שם ביטוי אורתוגרפי: המקף), כלומר צירופים שהם אזרחים ביידיש ולא אזרחים בה. הם חוזרים מאוחר יותר גם בלשון הרומן של הוז, לדוגמה: "מעשה שטן" (בישוב של יער, עמ' 369), "כסף [...] מטהר ממזרים" (שם, עמ' 294), "על העצים ועל האבנים" (שם, עמ' 15).
43. קידושין עא ע"א; יידיש: "כסף [וזהב] מטהר ממזרים" (לויטה, עמ' 78; ווינרייך, געשיכטע, עמ' 224).

44. ניבארסקי; על פי מלכים א ה, יג; סנהדרין ד, ה. השווה "אויף די ביימער און שטיינער" או "שטיינער און ביימער" (סדן, עצים ואבנים, עמ' 10; סדן, ביימער).

ביחס למקרים ההפוכים (כגון "לשם שמים", "מכל שכן" ו"משוגע, חסר דעה" שתורגמו לעברית "שלא על מנת לקבל פרס", "קל וחומר" ו"נשתטה, דעתו נטרפה עליו" [שם]). ההימנעות ממעבר מכני של הרכיב העברי מנוסח לנוסח מוכרת גם בתרגומים מן העברית אל היידיש (לאחרונה תוארו גילוייה בתרגומי המקרא לידידיש בהרצאותיהם של פרופ' חוה טורניאנסקי ושל ד"ר צוגויה סאסאקי בסדנה ללשונות היהודים בשנת 2003). ביטוי היתולי לתופעה תרגומית זו נתן שלום עליכם במונולוג "שבעים וחמישה אלף": "כל כוונתו של תרגום אונקלוס, הוא אומר, אינה אלא לקנות ולעקם את הכתובים [...] למשל: כשהחומש אומר 'וַיֹּאמֶר' בא תרגום אונקלוס ועונה אחריו בעקימת-שפתים: 'וַיֹּאמֶר'. וכשהחומש אומר 'לֹא מֵר' – דומה מה ממך יהלך, רב אונקלוס, אם יהיה כתוב בתורה 'לֹא מֵר'? – לא! אין דעתו נוחה מזה! אלא מה? 'לֹא מֵר'!" (ברקוביץ, כתבי שלום עליכם, ו, עמ' נ).

גבוה ונמוך – שלבים יחסיים

עוד אמצעי להרחיק את העברית מן היידיש הוא הבידול היחסי. הדוגמאות שלהלן מראות מגמה להגביה את התרגום העברי בכל מקום במדרגה אחת ביחס למקור היידי: הרכיב הגרמני מיתרגם לצירוף עברי המשמש גם בידיש, ואילו הצירוף העברי ממילונה של היידיש מיתרגם לעברית חד-משמעית:

"נישט פֿאַר אייך (געדאַכט)" (למשל אלע ווערק, יא, עמ' 23) מיתרגם לעברית כצפוי "ואביון גדול אני, לא עליכם" (כל כתבי, א, עמ' 9), אבל לא-עליכם השגור בידיש – גם בידיש של מנדלי (למשל מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 7) – אינו מועתק לעברית כלשונו, אלא לא אליכם⁴⁵ כבאיכה (א, יב): "אביונים גדולים וקבצנים נוראים, לא אליכם" (מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 6).

"דאָס איז נישט קיין גוט-אויג,⁴⁶ דאָס איז מיר געקומען פֿונעם צופֿוס-גיין" (אלע ווערק, יא, עמ' 96) מיתרגם "זו אינה עין-הרע [...] אלא חולשא, שבאה לי על ידי הליכה ברגל" (כל כתבי, א, עמ' 59), אבל הצירוף היידי "אַן עין הרע" מיתרגם "אל תשלוט בהן עין רעה" (אלע ווערק, יא, עמ' 136 < כל כתבי, א, עמ' 83) או "אל נא תשלוט בך עינא בישא" (מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 80 < מסעות בנימין

45. הפסוק מיתרגם ארמית: "לא ייתי עליכון" וגו' (איכה רבה א, מ). ראה גם בנודיד, עמ' 30–31 (ועוד מקומות הנזכרים במפתח). החילוף על-אל שכיח בקולוקציות עבריות, כגון "אל חנם" (מקרא) – "לחנם", "על חנם" (לשון חז"ל); "אל נכון" (מקרא) – "על נכון" (ימי הביניים); "נס אל נפשו" – "נמלט על נפשו" (שניהם במקרא); "שפוך חמתך על הגוים" (ירמיה) – "... אל הגוים" (תהלים); "על כפים ישאונך" (תהלים) – "נשא לבבנו אל כפים" (איכה) ועוד.

46. לשון סגי נהור.

השלישי [ע], עמ' 59) או סתם "ברוך השם" (אלע ווערק, ח, עמ' 351 < בעמק הבכא, ז, עמ' 134). העד היחיד למציאות עין הרע בשתי הלשונות במקביל הוא בתרגומם המוקדם (תרס"א-תרס"ב) של פרקיו הראשונים של "פישקע דער קרומער" (מנדלי-ביאליק, גיליון 27, עמ' 16), מעשה ידיו של ביאליק בהשגחתו של מנדלי. בתרגומו המאוחר והשלם בשם "ספר הקבצנים" (תרס"ט) הסיר מנדלי את הצירוף לגמרי מן המקום המקביל.⁴⁷

מילה יחידה מ"לשון-קודש" בנוסח היידי עשויה לחזור ולהיכתב בנוסח העברי המקביל, אבל לרוב תצטרף אליה מילה נוספת,⁴⁸ והרי לנו עוד דרך לבדל את הנסחים והלשונות אלה מאלה. כך המילים היידיות "פתכים" (אלע ווערק, ז, עמ' 4) ו"טענות" (שם, ח, עמ' 392) מיתרגמות לצמדים העבריים "כתבים ותעודות" (בעמק הבכא, א, עמ' 13) ו"הוכחותיו וטענותיו" (שם, יט, עמ' 205) בלא שתהיה עמימות בזיהויים. ולא צמדים בלבד: "נבלה" היידית (אלע ווערק, יא, עמ' 141) מיתרגמת לעברית "נבלה סרוחה" (כל כתבי, א, עמ' 86); "בקיצור" (אלע ווערק, יא, עמ' 92) – "קיצור הדברים" (כל כתבי, א, עמ' 56); "מיט אַ מוסר" (אלע ווערק, ז, עמ' 147) – "בתוכחת מוסר" (בעמק הבכא, ב, עמ' 497); ו"הפלל" (אלע ווערק, ח, עמ' 361) – "זה הכלל" (למשל בעמק הבכא, ז, עמ' 309) או "כללו של דבר" (למשל כל כתבי, א, עמ' 16), שמקורם בספרות חז"ל.

מקבילות ובבואות

סדן, שתיאר את שיטתו של מנדלי במילים "ניסוי נועז למצוא ערכין מקבילים מתוך הרבדים המאוחרים של הלשון העברית וספרותה" (סדן, יציב פתגם, עמ' 135), הודה ש"אף לגבי מנדלי ניתן להוכיח, כי היסוד היידי-אידיומטי ביקש לקיים את עצמו" (סדן, מעשה-יער, עמ' 133). אבל באותה נשימה סייג והוסיף שהבבואה – "מלה במלה" כלשונו – "לא היתה שיטתו המכוונת ולא כללו המודע".⁴⁹

בבואות כאלה הן, למשל, "הלא מוח מיניסטר לך" (בימים ההם, א, עמ' 93), "אי אתה חולה להמתין ליי" (מנדלי, כל כתבי, א, עמ' 81) ו"יהודי בלי שום חכמות"

47. על ההבדלים בין שני תרגומים אלה ראה ורסט, מלשון אל לשון, עמ' 277–295 ("ביאליק מתרגם את מנדלי").

48. לעוד דוגמאות שבהן צירוף עברי מתרגם מילה יידיית יחידה ראה פרסטיי, עמ' 10. עצם התופעה שמילה יחידה במקור עומדת כנגד שתיים בתרגום מוכרת גם בתרגומים לשפות אחרות. על התופעה בתרגומים מן האנגלית ומן הצרפתית ראה עבודותיהם של בן-שחר (עמ' 205–222) ושל טורי (עמ' 158–171). על צמדים (בינומים) בפרט ראה בן-שחר, עמ' 219–222; טורי, עמ' 162–171. על דעת חוקרים רבים התופעה היא אוניברסלית. ראה הפניות אצל מוצ'ניק, עמ' 244.

49. ראה גם מירון, נוסע מחופש, עמ' 3.

(למשל מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 37).⁵⁰ הבבואות מתרגמות תרגום מילולי את הצירופים הזרים, והן נבדלות מן המקבילות העבריות הקלאסיות (שיטת מנדלי שהודגמה לעיל) המוסרות את הרעיון המשותף בלבד. המקבילה נמנעת משאילת החומרים ומציעה תחתם ציורים אחרים. שיטה זו, כפי שתואר למעלה, מרחיקה את הלשונות זו מזו ושומרת על בידול ערכי בין המקור לתרגום.

עם זאת מקבילות רבות שנודמנו בספרות הקלאסית מגלות דמיון בולט בין היידיש לעברית גם בחומרים ולא רק ברעיון. דמיון זה עשוי להיות תולדה של הזיקה ההדוקה של היידיש למקורות העברית, זיקה המתבטאת בבבואות יידיות רבות לפסוקי מקרא ולדברי חכמים.⁵¹ עם זה לא אחת עשוי הדמיון להתברר כדמיון מקרי שגילוהו בדיעבד מלומדים שטרחו ותרזו אחרי מקבילות עבריות מתוך רגשי אהבה וקרבה לידיש מזה ונטאי אידאולוגי לעברית מזה.⁵²

הספרות העברית ומנדלי בראש השכילו לנצל את הזיקות שבין היידיש לבין רובדי העברית לצורכיהם, והמקבילות העבריות משמשות מאליהן בבבואות לצירופים יידיים. הקבלת אידיומטיקה יידיית לצירופים עבריים מעלה את ייצוג היידיש למדרגה גבוהה יותר בשל ההתאמה (ואפילו החפיפה) הלקסיקלית:

"הספרים האלה הם שפקחו את עיניו ועשו אותו למין בריה חדשה"⁵³ (מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 9) – "די דאָזיקע ספֿרים האָבן אים געעפֿענט די אויגן און אים איבערגעקערט פשוט גאָר פֿאַר אַן אַנדער מענטשן" (מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 11); "ווערן אַן אַנדער מענטש" (סטוטשקאוו, עמ' 419).

"וכל חלומותי שחלמתי בלילה הזה ובלילה ההוא על ראשן [של בעלות הבית] יחולו!"⁵⁴ (בעמק הבכא, ב, עמ' 112; אין נוסח יידי מקביל). הפסוק

50. לביקורת על השתיים האחרונות ראה דרויאנוב, עמ' 578. ראה גם סדן, לשון ספר, עמ' 20.

51. ראה פרסקי ותשובת מהרשק, ושם דוגמאות רבות. ראה גם אבינרי, עמ' 232–238. יש שדווקא באמצעות אלה מתבלטת המערכת התלת-לשונית. לדוגמה: צירוף שכיח אצל מנדלי הוא תואר הפועל קול אחד (כדרך המקרא; שמות כד, ג), ולעולם לא בקול אחד (כדרך לשון חז"ל) – אולי משום שהצירוף היידי המקביל "אין איין קול" הוא תרגומו של האחרון. העדפת צורה עברית "טהורה" המתרחקת מן היידיש וזניחת הצורה הקרובה יותר ליידיש שומרות אף הן על הבידול של הנוסח העברי מן הנוסח היידי.

52. ויש מן הצירופים שיש להם מקבילות גם בלשונות אחרות, מה שמחזק עוד יותר את הספקות באשר לקשר הגנטי הישיר.

53. "כל מי שנעשה לו נס ואומר שירה, בידוע שמוחלין לו על כל עונותיו ונעשה בריה חדשה" (ילקוט שמעוני שמות, טו).

54. "וסער מתחולל על ראש רשעים יחול" (ירמיה כג, יט).

משמש תבנית לקללה "אלע ביזע חלומות צו זיין קאפ" (סטוטשקאוו, עמ' 636).

"זו הגבנית העלובה מה תהא עליה?"⁵⁵ (כל כתבי, א, עמ' 69) – "וואָס וועט זיין מיט איר, מיט דער האַרבאַטער, נעבעך?" (אלע ווערק, יא, עמ' 111).

"עובדי עבודת הצבא היו תיירינו!" היא כותרת פרק יג במהדורות המאוחרות של "מסעות בנימין השלישי", על פי המימרה המפורסמת שבהגדה של פסח: "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו". כותרת זו היא תרגום הכותרת היידית: "אויס פלה און ווידער אַ מויד" (אלע ווערק, י, עמ' 88) – "לא עוד כלה, שוב בתולה". משמע: שתי לשונות – שתי מערכות נבדלות של ציורים, והמשותף להן הוא השלד הלוגי המופשט בלבד: היפוך מצב.

תצלום דף מכתב היד של "מסעות בנימין השלישי"⁵⁶ מגלה שש חלופות שקדמו לתרגום הנדפס, והן מציגות מבחר של שיטות לתרגום פרזאולוגיה יידית. כמה מן הבררות נשענות אף הן על תחליף מן המקורות על פי שיטת מנדלי, כגון "זורח השמש ובא השמש" (קהלת א, ה), "משעבוד לגאולה" (פסחים י, ה; הגדה של פסח). ברורות אחרות הן בבואות לכותרת היידית, כגון "הכלה אינה מקודשת ונעשית פנויה כקדם", "ושבה הכלה להיות פנויה כבתחילה".

אבל אין בשתי בבואות אלה לא מן האוטומטיות והבלתי-אמצעיות של הבבואות החסידיות, לא מן הרושם הנלעג שלהן בחיקוי הסטירי של יוסף פרל וגם לא מן הבבואה בדרך "שנוהגים, בעברית הצעירה, העכשווית" (סדן, מעשה-יער, עמ' 132–133), כלומר בדיבור החי. תחבירן העברי מעוצב, והוא בנוי מרכיבים קלאסיים, כגון "כקדם", נוסחת ביטול הקידושין "אינה מקודשת" ותבנית הפסוק "ואשיבה שפטיך כבראשנה ויעציך כבתחלה" (ישעיה א, כו).

בבואה היצוקה בתבנית עברית קלאסית, או העושה שימוש בחומרים עבריים מן המקורות, ממזגת אפוא את העממיות הדיבורית של היידיש עם האיכות הספרותית הגבוהה של העברית. דוגמה שספגה ביקורת בזמנו של מנדלי (דרויאנוב, עמ' 578) אבל התחבבה מאוד על חוקרים בזמננו (שקד, הסיפורת העברית, עמ' 85; ורסס, מלשון אל לשון, עמ' 292) היא "יקוב החוטם את ההר" (כל כתבי, א, עמ' 12), כתרגום "אַקער מיט דער נאָז די ערד" (אלע ווערק, יא, עמ' 26 – מילולית: 'חפור באף את האדמה'). ההמרה מוצלחת במיוחד משום הקרבה הסמנטית (ובאופן חלקי גם הפונטית) שבין רכיבי הציור בשני המטבעות היידי והעברי, היינו בין אַקער ('חפור') לבין יקוב מזה ובין ערד ('אדמה') לבין הר מזה.

55. "תורה מה תהא עליה" (ברכות לה ע"ב); "ישראל מה תהא עליהם" (למשל שם סג ע"ב).

56. מובא ב"הספרות" א (תשכ"ח, עמ' 64ב).

הזז

דוקא דור כזה שהוא מביא אתו תוכן חדש, ואינו רוצה יחד עם זה לנתק את הקשרים של המסורת, והוא רוצה למצוא סמך, הוא מכריח את הכתוב הישן, הוא מגרס אותו ומשבר את עצמותיו כדי להכניס לתוכו את התוכן החדש (ביאליק, בעל-פה, עמ' ע).

"לשון חכמים פשוטה"?

עם מנדלי, אמר הזז, "הספרות העברית התחילה מדברת בלשון בני-אדם", "לשון חכמים פשוטה, שכיחה ורגילה. שכן מצויה היתה בכל מקום, בין תינוקות של בית-רבן שלמדו חומש ורש"י, רש"י עיקר וחומש טפל לו, בין בעלי בתים בינוניים ועמי ארצות שרובם למדו משניות, מדרש ופרק עין-יעקב, ואין צורך לומר תלמידים חכמים" (משפט הגאולה, עמ' 19) – לשון שעל פי דימויה רחוקה היא מן המליצה וקרובה לידיש ואמורה לשרת את האותנטיות של הדמויות הספרותיות ואת המגמה המשכילית הדידקטית לחבב את הטקסט העברי על ציבור הקוראים הקרוב לספרות יידיש והנמשך לספרות הרוסית. מנדלי השכיל אפוא לבחור בצירופים ממקורות מוכרים וזמינים שזיהוים בתודעת הקורא המשכיל הייתה מהירה, אם לא מידית.⁵⁷ הזז כתב בזמן אחר ומעמדה ספרותית אחרת. בארץ ישראל כבר נשמעת העברית לא רק בשיחת משכילים אלא ברחוב ובבית, ומחוצה לה היידיש רושמת לזכותה הישגים כלשון ספרות. את הרומן "בישוב של יער" כתב הזז במקום (פריו) ובזמן (שנות העשרים) מן המובהקים שבשעשייה האמנותית המודרניסטית, ונתן בו ביטוי לפואטיקה שלו – שרגליה במסורת הראליסטית וראשה בהלכי הרוח והטעם המודרניסטיים – בדליית מילים נדירות וצירופים אידיומטיים לא שגורים מן הספרות הקנונית, ובעיקר מספרות חז"ל, ובשיקועם בסביבה ספרותית ולשונית חדשה. צירופים אלה נבחרו לשם עיצוב לשון דיבור לא מלומדת, הנשמעת מפי אישה, ילדים ובני כפר אוקראינים. שלא כצירופיו של מנדלי רבים מצירופיו של הזז לא אפשרו זיהוי אוטומטי ואינטואיטיבי עם לשון דיבור או עם לשון עממית. יתרונם באידיומטיותם, ציוריותם ובתוליותם, אבל מחירם הוא היותם לשון חידות למי שאינם "התלמודיים היותר גדולים":

"וקפץ על רגליו לברות. – להיכן? להיכן? [...] – עשה רגל רדופים, אמנם

57. לפי שיטת הלימוד של מאפו יש לקרב את התלמיד לעברית בעזרת "קבוצת מלין עבריים ידועים לו, המתגוללים כאבני-קודש בלשונו המדוברת" (ראה הרמתי, עמ' 43-44).

תדעו לכם" (עמ' 395) – 'ברח'; המדרש: "לבת מלכים שהלכה לעשות רגל רדופים בבית אביה" (שיר השירים רבה ח, יב).

"אי אשתי, הפכת את קוציך כמה!" (עמ' 274) – 'גילית את לשונך העוקצנית' (בהשאלה); המדרש: "למה היו דומין להדס ולעצמוני [...] הגדילו זה הפך את קוציו וזה הריח את ריחו הטוב" (תנחומא כי תצא, ד).

ריבוי מקורות ומניפולציות לשוניות מצטרפים לחומרים הנדירים:

בפוריינו כל האפים שוים, ברוך השם: סדנא של חייטים – לִיפֶרְנֵט⁵⁸ ורצען וחייט שבח אחד הוא (עמ' 356).

בדוגמה זו מעורבים ארבעה מקורות – מסורגים, אנלוגיים ומשורשרים זה מזה⁵⁹ – עם חומרים זרים. מקור אחד משמש מסגרת ותבנית: "הא כולה חדא היא כל אפיא שוין" (רות רבה ה, ו), שתרגומו הנאמן הוא "הכול אחד הוא, כל הפנים שוות" (כלשון הזו ברומן "דלתות נחשת", עמ' 168). התיבה אפים פועלת כ"חבר מדומה" (false friend) ומפרנסת את הפרודיה (פנים [אֲפִיִים] < אֲפִים). למקור המדרשי הזה מצטרף מטבע ארמי אנלוגי: "סדנא דארעא חד הוא" (קידושין כז ע"ב), השגור בעברית וביידיש המלומדת (ספיוואק-יהואש, בערכו). הרכיב הרמטי במשפט – אחד הוא – משותף לשני המקורות (הרכיב אחד משותף גם למקור נוסף; ראה להלן). שתי רמיזות מלוות את המובאות: פוריינו (פוריא – 'מיטה') מכוונת אל התפילה "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתשכן בפורינו אהבה ואחוה ושלוש וריעות" (ברכות טז ע"ב, ונמצא גם בסידור), ושבח אחד מקורו בפירוש רש"י לתלמוד: "אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם" (חגיגה ג ע"א), ופירש רש"י: "חטיבה אחת – שבח אחד".⁶⁰

לא תמיד משתמעת מן המובאות כוונה פרודית-קומית, ולפעמים אינן אלא ביטוי של הערצה לפוטנציאל הבלתי-נדלה של הקורפוסים העבריים והוכחה לכישרונו

58. לִיפֶרְנֵט – Lieferant (גרמנית: 'ספק'); בהערת שוליים: "סוחר סוסים". לכתוב לִיפּוֹרְנֵט ראה סדן, לשון ספר, עמ' 16.

59. טכניקת הסריגה והאנלוגיה של המקורות מוכרת היטב מן הסגנון השיבוצי (ושורשיה קדומים אף יותר), אלא שזה שמר על אחדות המקור המקראי וטוהר לשונו. לדוגמאות מסמולנסקין ראה מירקין, החזות המקראית, עמ' 540–541; לדרך הקישור האסוציאטיבי הנשענת על מרכיבים משותפים בלשונו של מנדלי ראה פישלר-פרוש, השיבוץ המקראי, עמ' 251–252.

60. ראה גם סדן, לשון ספר, עמ' 29.

של הסופר למצוא בהם תחליפים לאידיומטיקה יידיית.⁶¹ פיצוי על המלאכותיות שבצירופים אלה מציעה הסביבה הלשונית שלהם העשירה בסמיוטיקה⁶² ובאינטונציות יידייות, שראשון לשימוש הספרותי בהן היה, כידוע, מנדלי.

בין עגה למליצה

גם צירופי המקרא נבדלים בשימושם מאלה של מנדלי. מנדלי היה נטוע בתקופת ההשכלה ומתוכה עשה את המהפכה הסגנונית. רוב צירופי המקרא בכתביו משמשים גרעין המבע ותוכנו. ואילו אצל הזו כמעט כולם נוסחאות המשמשות להבעת רגשות כלפי תוכן המבע:⁶³ אירוניה, בהלה, התפעלות. מכיתות הפסוקים בדוגמאות אלה וברבות אחרות מתפקדות כסממן מובהק של לשון מדוברת, כמעט עגה – והרי זה היפוכה של מליצה:

סוחר המהולל והגדול, אמרו בבקשה! [...] סוחר המהולל והגדול, – ישמח אביו ותגיל יולדתו!⁶⁴ (עמ' 97).

אפשר יודעת את מהיכן ירק זה חי, כשם שאני יהוד... פני אוטשיטל, נו ההפוכה כמו רגע,⁶⁵ נו!... (עמ' 209).

לפעמים בהקשר אחד כמה פסוקים כביטוי לשטף של רגשות, פְּזָה שחווה לייבל הקסיר נוכח מעדני אשתו:

והעוף אוכל! – אומר הקסיר מפה ממולא [...] לך דומיה תהלה,⁶⁶ סלבה! (עמ' 208).

אלו מאכלים, רבנו של עולם! צנון בשומן [...] ופיסנוגה וטשולנט... אמותה הפעם! ואלה שמות רבה כמו רבה [...] יערב לכם, יהנה לכם ואכלו עד בלתי ה' לבדו...⁶⁷ (עמ' 379).

61. בחטין מבחין בין פרודיה החותרת תחת המקור הקנוני לבין "סטיליזציה" הסוגדת לו (מורסון, עמ' 66).

62. נושא זה יידון במקום אחר.

63. מה שמכונה במחקר "ביטויים פסיכו-אוסטנסטיביים"; ראה מאטיסוף. אצל מנדלי התופעה קיימת, אך אינה מובהקת כאצל הזו.

64. "ישמח אביו ואמך ותגל יולדתך" (משלי כג, כה). וכאן באירוניה כמובן.

65. "ריגדל עון בת עמי מחטאת סדם ההפוכה כמו רגע" (איכה ד, ו).

66. "והעוף אכל אתם מן הסל" (בראשית מ, יז); "לך דמיה תהלה אלהים בציון" (תהלים סה, ב). 'תהילה' היא אחת ממשמעויות השם סלבה.

67. "אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך" (בראשית מו, ל); "ואלה שמות בני ישראל" (שמות

מקבילות ובבואות

הבבואה פועלת בשתי רמות, ברמת המיקרו וברמת המקרו: מלבד שהיא מעתיקה מושגים וערכי תרבות מלשון המוצא, היידיש, היא גם תכונה מובהקת של לשון דיבור בכלל ואופיינית לדרך הסטיכית שבה שואלת לשון אחת ניבים מלשון אחרת שהיא באה עמה במגע. במיוחד מתבלטת בתכונה זו היידיש עצמה, בשל הרכבה התלת-לשוני העשיר בבבואות מן הרכיבים העברי והסלבי.

הבבואות שהיו במיעוט בלשון מנדלי והתרבו בלשון ברנר⁶⁸ זכו לפיתוח ולתנופה שאין לה תקדים בלשון הרומן "בישוב של יער", עד כדי כך שאחד ממבקרי האשים את מחברו ב"קיפוח רוחה של הלשון העברית" (ברוך), אם כי הודה שזה מחירה של שאיפת הסופר "להיות דייקן עד כמה שאפשר ולמסור את דברי הבריות כצורתם ולכל מלוא הגוון המיוחד להם". הטכניקות המגוונות של הבבואה בלשון הרומן מעידות שהזו היה מודע היטב לסכנה זו והשקיע הרבה לימוד לשם קירוב המטבעות והפתגמים היידיים אל לשון המקורות. חומרים מאופיינים מספרות חז"ל משובצים בתוך הבבואות – בין מילה יחידה בין צירוף מילים – ומעניקים להן חזות עברית קלאסית (הצירופים היידיים משוחזרים על פי מקורות חיצוניים).

מילה יחידה כמרכיב בתוך צירוף:

"רענן, חלים ומשוגע!" (עמ' 69). יידיש: "פֿריש, געזונט און משוגע" (גנוז, עמ' 77) – 'מזור', 'לא מתקבל על הדעת'.

בתלמוד: "עתים חלים עתים שוטה" (ראש השנה כח ע"א). הזו שואל מן התלמוד את חלים ('בריא', 'שפוי'), אבל מושך מן היידיש את הרכיב משוגע ואינו מחליף אותו בשוטה.

"פקח, פקח, קרקפתא, אמנם תדעו לכם, של מיניסטר" (עמ' 99); יידיש: "אַ קאַפּ פֿון אַ מיניסטער" (סטוטשקאו, עמ' 303).

לקרקפתא כמה מעלות: מוצאה ניכר במבט ראשון, והיא דומה בעיצוריה הן לקאַפּ הן לפקח הסמוכה לה. אבל מעלתה העיקרית היא משמעותה המשנית: 'כוּפֶּר', 'אפיקורוס', שהרי היא קיצור של הצירוף הארמי התלמודי "קרקפתא דלא מנח

א, א; "אלה שמות בני..." (בראשית לו, י; במדבר ג, ג); "ואקבצם כי פדיתם וְכָבוּ כְמוּ רָבוּ" (זכריה י, ח); "דָּבַח לאלהים יחרם בלתי לה' לבדו" (שמות כב, יט). השווה "איך שטאַרב אַוועק!"; "ביז גאַט אַליין" (2). השווה גם "אַז מע קען שטאַרבן" (שלום עליכם, ז, חלק ד, עמ' 164) – "שאפשר למות!" (כתרגומיהם של אריה אהרוני ושל דן מירון).

68. ראה סדן, מדרש פסיכואנליטי, עמ' 154–158.

תפילין" (ראש השנה יז ע"א)⁶⁹ – 'ראש שאינו מניח תפילין', המשמש גם בידיש (סטוטשקאו, עמ' 713). משמעות זו – העולה במפורש ממקום אחר ברומן: "אפיקורסים, קרקפתות, כופרים בעיקר" (עמ' 378) – הולמת היטב את מושא הדיבור, פרנקל העשיר המתבולל. צירוף כמרכיב בתוך צירוף:

"ובודניק, חור כשיר, נאה מכמותו טומנים בעפר" (עמ' 404; בדיבור משולב); "ידיש: "אָ שענערן (פֿון אים) לייגט מען אין דר'ערד אַרײַן" (סטוטשקאו, עמ' 424).

מקורו של המרכיב העברי במקרא ("טָמְנָם בעפר יחד פניהם תָּבֵשׂ בְּטָמֹן"; איוב מ, יג), אבל הוא שכיח בנטיית שונות בכל רובדי הלשון. תרגומו של ברנר לאותו צירוף: "ופניו – יפים מהם מניחים בקבר" (ברנר, עמ' 48) מבוסס על צירוף שגור אחר. ברנר מקיים את הרעיון (קבר), ואילו הזו שומר על לשון המקור (אדמה, עפר).

"מבקש אתה לשתות כמו שמתחמד לי לרקד" (עמ' 25); יידיש: "וועלן – ווי איינעם ווילט זיך טאַנצן" (סטוטשקאו, עמ' 377).⁷⁰

מתחמד לי שאול מן המדרש: "דייך בוראך מתחמד לך פמליא שלו מתחמד לך ותורתו מתחמדת לך" (קהלת רבה מ, ז). המדרש מתפרש 'בוראך נכסף אליך, חומד אותך' (מתחמד – פועל יוצא,⁷¹ לך – כינוי המושא), ואילו אצל הזו משמעו ושימושו כ"מתחשק לי", הנפוץ בלשון ימינו.⁷² במקום אחר ברומן הפועל נטוי ואינו נוהג כחג"ם (חסר גוף ומספר): "[...] שצנצנת תה מתחמדה לי" (עמ' 417). הדמיון למדרש ("תורתו מתחמדת לך") הוא רק למראית עין, כי מתחמדה הוא פועל עומד, וצנצנת התה היא מושא ההשתוקקות, והמשתוקק לצנצנת התה מגולם בכינוי הגוף הראשון הדבוק למילת היחס ל-.

69. שם הוא בא בחברת המילים מינין, אפיקורוס ועוד.

70. השווה "סע זאָל זיך אייך אַזוי וועלן טאַנצן ווי איר ווילט לערנען" (שלום עליכם, ו, חלק א, עמ' 24). ותרגומו: "הלואי כה תרצו לרקד, אם רוצים אתם ללמוד" (ברקוביץ, כתבי שלום עליכם, טו, עמ' כב). אצל ברקוביץ בשני צדי המשוואה אותו הגוף (תרצו – רוצים אתם), ולא כך אצל הזו, ודומתני שגם בלשוננו הסיפה בגוף ראשון.

71. ראה מילון בן-יהודה בערכו. ראה גם בראשר, עמ' 91–93.

72. כבבואה לצירופים "עס ווילט זיך מיר", "עס פֿאַרגלוסט זיך מיר". ראה גם אבינרי (עמ' 148), הטוען ש"אין כאן אלא תרגום מידיש (זיך גליסטען), שתרגמה מרוסית (חוטשיסטי"א)".

עוד דרך אופיינית היא הגררה, או ההרחבה:⁷³ המילה העברית המקבילה גוררת את שכנתה מן המקור, אף על פי שאין לזו מקבילה בצירוף היידי. למשל מבעד לצירוף "מלאה כגלגל העין" (עמ' 221) נשקף הצירוף היידי "פֹּל ווי אַן אויג" (סטוטשקאו, עמ' 19), כלומר כנגד אויג היחידה בא הצירוף גלגל העין, על פי "אלו בנים שהן חביבין על אבותם כגלגל העין שלהם" (למשל איכה רבה ב, ח). כיוצא בו הצירוף הטאוטולוגי "נו, פני אוטשיטל, אל תהא רדום בשינה!" (עמ' 55) – על פי "עד מתי אבות העולם רדומים בשינה" (אסתר רבה ז, יג) – שהוא מן הסתם חלופתו של "שלאַף נישט!" (בשימוש אידיומטי: 'הזדרז'). ובאשר ל"מוסר [...] מודעה רבה" (עמ' 360), הריהו בא להחליף את "זיין מוסר מודעה" (גיבארסקי, בערכו), המורכב מרכיב דקדוקי יידי ומרכיב תוכן עברי. הצירוף העברי הוא שרשור של שני צירופים בעלי רכיב זהה: "מוסר מודעה" שמן התפילה (והוא גרעינו הסמנטי של הצירוף היידי)⁷⁴ ו"מודעה רבה" (שבת פח ע"א).

תוכן חדש בכתובים ישנים

המקבילות העבריות המילוליות לצירופים יידיים שנמנו למעלה (עמ' 19) מתועדות גם אצל הזו: "כי כאשר מתאנחת מיד נעשית בריאה חדשה" (עמ' 72); "חלום רע ומבוהל, על ראש 'הגלח' יחול" (עמ' 54); "מה תהא עליך, פני אוטשיטל, פני אוטשיטל!" (עמ' 58) ועוד. אבל מקבילות שהתמסדו והשתגרו לא היה די בהן, והזו דלה מן המקורות עוד ועוד מקבילות מילוליות (או קרובות להיות מילוליות).⁷⁵ הקָשֶׁב הכפול לידיש מזה ולמקורות העברית מזה והרגישות לפוטנציאל הטמון בפרזאולוגיה העברית הקלאסית להיענות לצורכי ספרות חדשים הגבירו והעצימו את הכיוון שהתחיל בו מנדלי. לדוגמה:

"כאילו מלא לוגמיו מים, חָה. נ-נו, אמאי נשתתקת" (עמ' 164); יידיש: "אַננעמען אַ פֹּל מויל מיט וואַסער" (סטוטשקאו, עמ' 361); רוסית: Набрал в рот воды – 'מילא פיו מים', 'שתק'.

המקור לצירוף העברי הוא מדרש אגור (פרשה שביעית): "אף כשהיו ישראל מביאין את שקליהן לירושלם היה התורם נכנס ותורם את הלשכה [...] מדברים עמו [...] שלא יאמרו: נתן לתוך פיו. אם כן ימלא את לגמיו? אינו יכול לעשות כן, שהוא צריך

73. ראה טורי, עמ' 161.

74. ארמית: "למיסר מודעא" (ברכות קט ע"ב – קי ע"א).

75. הזו מעיד על הקושי למצוא אקויוולנט עברי בריאיון שערכה עמו גליה ירדני ("לשלמות אין גבול" [...]) – שיחה עם חיים הזז", ונדפס ב"מאזנים" כו (תשכ"ח, עמ' 261).

לברך".⁷⁶ במקור הצירוף מילולי, ואילו אצל הזו הוא אידיומטי כביידיש (וכ"מילא פיו מים" בעברית של ימינו). עם זה יש ביניהם קשר אסוציאטיבי: אם ימלא הכוהן לוגמיו (או פיו) מים ייאלץ לשתוק. נוסח עברי זה הוא תרגום של גרסה ארמית מן התלמוד הירושלמי (שקלים ג, ב [מז ע"ג]): "וימלא פומיה מוי"⁷⁷ – "ימלא פיו מים". הזו העדיף את הגרסה העברית מן המדרש, שמבשרת מילותיה ניכר מקורה הקלאסי.⁷⁸

"להוי ידוע לכם, כי זה האיש מסית ומדיח [...] מגיס בכל קדירה וקדירה שמוצא ומבעיר אש הטומאה" (עמ' 361); יידיש: "מישן זיך אין אַלע טעפלעך" (סטוטשקאו, עמ' 429) – "מתערב בעסקי אחרים"; מילולית: 'בוחש בכל הסירים'.

המקור העברי: "האשה שהיו ידיה טהורות ומגיסה בקדרה טמאה" (מכשירין ה, יא). גם במקרה זה הצירוף המילולי שמן המשנה התגלגל בצירוף מטפורי כדי להידמות לצירוף היידי.

וכל שבחים שעליו, וכל רוממות שעליו [...] – אי אי, – מילנין וקלמין!
(עמ' 99).

הצמד מילנין וקלמין ('דיו וקנה/קולמוס/קלמר') הוא מאמר מוסגר להבעת פליאה או השבעה (מעין "כפתור ופרח!", "חזיו ורעם!"), והוא משמש כאן תרגומו של "טינט און פֿעדער" (סטוטשקאו, עמ' 363) – 'דיו ועט'.⁷⁹ מקורו של הצירוף העברי (שמוצאו יווני) בסיפור מדרשי שבו קונה המלך לבנו מכשירי כתיבה, פשוטו כמשמעו: "פעם אחת נמצא המלך עובר בשוק אמר טלו מילנין וקלמין זו לבני" (בראשית רבה א, ד). לצמד העברי-יווני רווח מוסף: יש בו חריזה האופיינית לצמדים⁸⁰ והחסרה בצמד היידי המקביל.

76. משנת רבי אליעזר, מהדורת ענעלאו, ניר-יורק תרצ"ד, עמ' 129–130.

77. ראה הסבר מפורט אצל אהרונוביץ, עמ' 190.

78. כיוצא בו, למשל, "כוח השקר נִכָּה רגלים" (עמ' 360); על פי שמואל ב ד, ד) כבבואה ל"דער שקר האָט קיין פֿיס נישט" (סטוטשקאו, עמ' 341), ולא כלשון המדרש "ושקר אין לו רגלים" (אותיות דר' עקיבא, נוסח ב; וזהו לשון רש"י בפירושו למשלי יב, יט). כיוצא בו "צדיק בסיסרנה לבנה" (עמ' 278) כבבואה ל"צדיק אין פעלץ" (סטוטשקאו, עמ' 710), ולא כלשון הפסוק "והיה ביום ההוא יבשו הנביאים [...] ולא ילכשו אדרת שער למען כחש" (זכריה יג, ד), כדרך שנקטו סופרים אחרים. הנושא יידון לפרטיו במקום אחר.

79. ראה גם גנוז, עמ' 77; ניימן, עמ' 25. זהו צירוף כבול, אבל לא מצאתי עדות ביידיש לשימוש האידיומטי הרגשי כפי שהוא אצל הזו. צמדים בשימוש זה ברומן של הזו יידונו במקום אחר.

80. על אספקטים פואטיים בצמדים יידיים ראה סטנקייביץ'.

הזו לא נרתע מלהתמודד גם עם מבעים יום-יומיים פשוטים ולא מטפוריים, וגם לצורך זה נמצא לו מענה במדרש. הזרות הסגנונית היא שמקנה לצירופים האלה את האופי האידיומטי:

"נו, סלבה, אין כלום רע, לא הרי מעריב כהרי מנחה" (עמ' 105); יידיש: "ניט געפערלעך", "נישקשה" – 'לא נורא'; רוסיט: ничего плохого (לפיוס).

המקור העברי: "אבדת אחת, שמרי את השניה, ואין כלום רע" (אגדת בראשית, מהדורת בובר, עד, ב). בלשון מנדלי (ואחריו): "אין רע" כבמקרא (מלאכי א, ח), כגון "פעמים מתעללים בי, אבל אין רע, הרי סוף סוף טובי לב הם בטבעם" (סוסי, כא, עמ' 342). במקור היידי: "נאָר נישקשה" (אלע ווערק, ג, עמ' 140). אצל ברנר כבר מתועד הצירוף "לא נורא" כמה פעמים.

נו די, – פסקה להם לבסוף – עתה הביתה! – אין זו עכשיו – צוח גדלקה [...]. אין זו עכשיו! (עמ' 154).

הצירוף, שמקורו במדרש: "אמר להם אין זו עכשיו אבל לעתיד לבא הוא"⁸¹ (שיר השירים רבה א, טו), משמש תחליף לקריאת הסירוב "לא עכשיו!", כלשונו של מנדלי: "נזכרתי שיש לי דבר אליך, אבל לא עכשו, רבי רפאל, לא עת לדבר עכשו" (בעמק הבכא, ב, עמ' 495). בנוסח היידי: "נאָר נישט אַצינד, נישט אַצינד, ר' רפאל" (אלע ווערק, ז, עמ' 142).

"מה עסק לו בדבר הזה?" (עמ' 242), על פי "אין לי עסק בה וידי מסולקת הימנה" (כריתות כד ע"ב); יידיש: "וואָס איז דאָס מיין עסק?", "דאָס איז נישט מן עסק". להשוואה: "אם לא נשוי ולא סוחר אתה, ומה זה עסקיך"⁸² (מנדלי, בישיבה של מטה, עמ' 46).

"מחדש המטבעות"

סדן הכתיר את הזו בתואר "מחדש המטבעות הגדול" (זה ראה וקדש, עמ' 51), וכוונתו ב"מחדש" – 'מפיח חיים חדשים'.⁸³ המודל של לשון דיבור שהציבה

81. הקריאה היא על פי הפיסוק במאגרי המילון ההיסטורי. באנתולוגיה "אתם ראייתם" פוסק עגנון [...]. לעתיד לבוא. הוא שנאמר [...]" (עמ' ריא).

82. היר"ד באה לציין צורת הפסק (תנועת הסגול).

83. וראה גם סדן, לזכר חיים הזו, עמ' 144.

היידיש ותביעות הסוגה הספרותית שימשו הניעה (מוטיווציה) מגוברת להפיח חיים חדשים במטבעות הקדומים, שכן זיווג מטבע קלאסי עם מטבע יידי והצבת הראשון כתרגום לשני כרוכים לרוב בהפקעתו של הראשון ממקורו, מהקשרו ומשימושיו.⁸⁴ גם כאשר המשמעות המילונית של רכיבי הצירוף העברי נשמרת, את התפקידים הפרגמטיים מכתיבים הצירוף היידי העומד ברקע וההקשר המזמין אותו. הפסוק – כך לפי ביאליק – הוא משענת, סמך, "כדי לקפוץ ממנו לנקודה חדשה" (בעל-פה, עמ' עא).

מן הדוגמאות (לעיל ולהלן) נגלה יחס בלתי אמצעי לאידיומטיקה היידית ולמקורות העבריים כאחד, והמיזוגים בין שתי הלשונות⁸⁵ משוחררים לא אחת הן מכבלי הנוסח הן מכבלי הדקדוק:

מודה חדשה עשו להם בימים האלה בהתכנס בחורים ובתולות, גנאי להם,
גנאי לאביהם-אמם (עמ' 278).

התחבולה מיוסדת כאן על הקומפוזיטום הקופולטיבי היידי "טאַטע-מאַמע" ('הורים', מילולית: 'אבא-אמא'). לשון המדרש "גנאי לו גנאי לאביו גנאי לאמו גנאי למשפחתו" (רש"י לויקרא כד, יא; תנחומא בוכר ויקהל, ג; ילקוט שמעוני יהושע, יח) מתחלף בצמד הממוקף "לאביהם-אמם", ויש בכך סטייה לא רק מן הנוסח אלא גם מן הנוהג העברי.

לחלופין שינוי פורמלי מינימלי גורם לשינוי מהותי במבנה ובמשמעות הנגזרת ממנו, תוך כדי ניצול מקסימלי של הפוטנציאל הדקדוקי:

בתולה מעוברת וזקנה מניקה... – החליק הקסיר בידו מרופה על פי זקנו
(עמ' 276).

לשון המשנה: "ארבע נשים דין שעתן – בתולה, מעברת, מניקה וזקנה" (נידה א, ג), והשינוי הזעיר הכשיר את המשנה לשמש כבואה מורחבת של הצירוף היידי "עס האָט אַ טעם ווי אַ מויד אָן אַם",⁸⁶ המתפרש "טעם הפעולה כמינקת בתולה" כלומר דבר שאינו הולם כלל וכלל "צ'רניאק, עמ' 99). שינוי מקומה של וי"ו החיבור שבר את מבנה הרשימה של המשנה, אבל לא פגע בחומריה המילוניים ובצורתם. המרת

84. ראה דברי סדן על ביאליק (מעשה-יער, עמ' 133).

85. דוגמאות מן הדקדוק מלמדות אף הן על השאיפה ליישב את השאילה הזרה עם לשון חז"ל, כגון ריבוי פעלים בבניינים פעילים בתוספת הכינוי החוזר עצמו כתחליף לפעלים היידיים המצריכים זיך.

86. בגרסה אחרת: "ער איז אַזוי אַ בחור ווי די אַם איז אַ מויד" (סטוטשקאוור, עמ' 693).

ארבעה שמות העומדים במעמד תחבירי שווה בשני שמות ותואריהם מתאפשרת הודות למעמדו רב התפקידים של הבינוני העברי.⁸⁷

מגמת המיצוי והאופי הניסיוני השליטים ברומן "בישוב של יער" נגלים הן במישור הסינטגמה כבדוגמאות שלעיל הן בפרדיגמה כבדוגמה כפולת ארבע זו:

צא והטיח את ראשך לקיר (עמ' 267).

צא וטרוף נפשך עליך, ראשך לכותל, ומן הכל ואילך ופטור! (עמ' 255).
החנקי והטרפי והנקי גופך מנפשך וראשך וקיר, כל היום, כל היום... (הזו, מתוך, עמ' 1).

ראשו וקר – נזעפה בו סלבה – הנה אבוא ואטול ממני את חיי בשבילי, שלים מזל! (עמ' 415).

מדברי המדרש "ולא היה לו דעת להטיח את ראשו בכותל עד שיצאת נשמתו" (איכה רבה א, נא) הפיק הזו שתי גרסאות לתרגום הצירוף היידי המטפורי "שלאֶגן זיך [קלאַפֿן זיך] קאַפּ אין וואַנט" (גורי, עמ' 289). בגרסה השלישית מעורב המבנה השאול מן הצירוף התלמודי "רישיך והר" (חולין לט ע"ב), שפירושו רש"י: "הרי ראשך והרי הר, הכה זה על זה". הדוגמה הרביעית הרי היא חידוד על גבי אותו מקור, מעין קללה מרוככת.

דברי סיום

מקבילות טקסטואליות

מאפו פעל בתוך גבולות וחומרות, מנדלי פרץ אותם, והזו הניח אותם הרחק מאחוריו. צירופי הלשון מדגימים היטב הן את מהלך התקבלות לשון חז"ל בסיפורת העברית הן את שלבי ההיפתחות לידיש בה. שני התהליכים כרוכים זה בזה: היהודית המדוברת סיפקה את ההניעה לחלופה עברית שתהיה בעלת דימוי עממי ותיענה לדרישות הספרותיות החדשות. היא גם סיפקה רבים מחומרי הלשון המשותפים לה ולעברית, שהרי הרכיב העברי שבה ניוון במישורין בעיקר מן הספרות שלאחר המקרא מסיבות היסטוריות ידועות.

מקבילות טקסטואליות עשויות להמחיש משהו מן המהלך ההיסטורי. לדוגמה, היחסים שבין הצירוף "וואָס פֿאַר אַ שימחה איז עס אויף דיר" (סדן, ברכת פתאום, עמ' 233), או בנוסח אחר "וואָס פֿאַר אַ שימחה האָט דיך באַפֿאַלן" (שם, שם), לבין

87. ראה בהט-מישור.

הפסוק "ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם" (ישעיה לה, י). לשונו של מאפו נטולה כל זיקה גלויה לידיש, והיא גם שומרת על אחדות המקור המקראי, בעזרת התוספת "ענייכם ראות" (מבראשית מה, יב): "וענייכם רואות ושמחת עולם על ראשכם" (אהבת ציון, עמ' 17). ואילו מנדלי והזו הוסיפו לפסוק תבלין בסגנון חז"ל ואף קירבו אותו לצירוף היידי. מנדלי: "שמסברא ומן השכל אסור לבני ישראל השחוק בעולם הזה, הלא באמת שמחת עולם זה על ראשם מה היא?" (בימים ההם, ב, גיליון 5, עמ' 9), והזו: "וכמו שמחת עולם קפצה פתאום על ראשו, מפרפר ומפרס" (למשל עמ' 349). מנדלי עירב "שמחת עולם" ב"עולם (ה)זה" כלשון נופל על לשון, ואף קירב את הצירוף לידיש באמצעות לשון השאלה "מה היא?",⁸⁸ המתרגמת את "וואָס פֿאַר אַ..." שבמטבע היידי המקביל. הזו הפקיע את הצירוף המקראי ממקורו החגיגי כשיצק אותו בתבנית הצירופים "קפצה זקנה עליו" ו"קפץ עליו רוגזו" (מן התלמוד ומרש").⁸⁹ המילים "קפצה פתאום" גם אם אינן תרגום מילולי לשאלה "וואָס פֿאַר אַ..." הן משרות על הצירוף העברי את רוחו של הצירוף היידי ('מה פתאום...').⁹⁰

ריבוד העברית וריבוי מיני טעם וסגנון הנובע ממנו מעמידים לרשות הסופרים מאגר של צורות מקבילות וחומרים נרדפים. על שיקול דעתם אפשר ללמוד מברורותיהם. למשל דגם הדיבור (מסוג החזרה המורחבת) המוכר בלשון ימינו בצורה "אני לא יודע ולא רוצה לדעת" (או לחלופין "אני לא מכיר ולא רוצה להכיר") אפשר שהוא דגם אוניברסלי, אבל יש להניח שמאפו, מנדלי והזו שמעו אותו בידיש⁹¹ ונתנו לו ביטוי עברי איש איש על פי דרכו. וזו לשון מאפו: "ותפן אל

88. שאלה זו שכיחה בספרות חז"ל במבנה משפט הייחוד. הכינוי מופנה לקדם (אנפורי).

89. וקדם לו ביאליק (סדן, ברכת פתאום, עמ' 234), גם עם השמות גאווה, יראה וחרדה.

90. ראה שם, עמ' 233. סדן נשען על מובאה יחידה ומאוחרת (מן "האבות והבנים", מהדורות תרע"ב): "ולא אבין מה השמחה הזאת על ראשך ומה השחוק הזה לך?" (מנדלי, כל כתבי, ג, עמ' 252), והיא המקרה היחיד בלשון מנדלי שבו חסרה התיבה עולם מן הצירוף הזה. סדן גם מפנה אל פסוק מקרא, שבו "שמחת עולם" אינה מלווה במילים "על ראש" (ישעיה סא, ז). סיבת השמטת התיבה עולם בדוגמה שהביא סדן ממנדלי מתבררת מהשוואת שתי המהדורות של "האבות והבנים" (תרכ"ח ותרע"ב): בַּמָּקוֹם שהעתיק מנדלי ממהדורה למהדורה לא זו מן הנוסח הראשון: "כלם ששים ושמחים [...] כאלו שמחת-עולם על ראשם ולא דאבו כל ימיהם" (כל כתבי, ג, עמ' 319; במהדורות תרכ"ח הוא בעמ' 123), ואילו במקום שחידש את הנוסח והוסיף עליו הביא את המטבע בצורתו החסרה, הקרובה יותר לידיש. יש לסייג אפוא את דברי סדן על מנדלי ולהעמידם בתשקופת היסטורית.

91. השווה "מ'זאָגט ס'זענען דאָ גוי'שע שדים אויך, אָבער גישט כ'קען זיי און גישט כ'וויל זיי קענען" (בשביס, עמ' 12) – 'אומרים שיש גם שדים גויים, אבל איני מכיר אותם ואיני רוצה להכיר אותם'. תודתי לחברתי דלית ברמן שהפנתה אותי למובאה זו.

האיש ותאמר: לא ידעתך ולא חפצתי לדעתך" (כל כתבי, עמ' ריז); מנדלי: "אנו מוסרים מודעה לכם, שלא ידענו מתכסיסי מלחמה כלום, לא ידענו ואין אנו רוצים לידע" (מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 71);⁹² הוז: "ואיני יודע את שמו ולידע איני מבקש!" (בישוב של יער, עמ' 372), "איני יודעת ואין מבקשת לדעת" (שם, עמ' 67). בכוח רבדיה יכלה אפוא העברית לספק לכל אחד מן הסופרים די צורות דקדוקיות (ידע/יודע, שתייהן להבעת ההווה, ולדעת/לידע), ברורות תחביריות ("לא ידענו ואין אנו רוצים"; "איני יודעת ואין מבקשת") וחלופות לקסיקליות (רוצה/חפץ/מבקש). מאפו שמר אמונים לסגנון המקראי (למשל איוב כא, יד), הוז – ללקסיקון ולדקדוק של ספרות חז"ל (מבקש, לידע), ואילו מנדלי עירב את שני רובדי הלשון ובחר בפועל הלא-מאופיין מבחינה היסטורית (רוצה). את הצורה המקראית לדעת בחר הוז קרוב לוודאי לשם החריזה (יודעת–לדעת). לשיקולים פרווודיים מקום נרחב בפרוזה שלו.

הסתייגות

עם כל זאת הנתיב ההיסטורי אינו ישר והגיונו אינו פשוט כל כך ובמהלכו הוא מזמן גם הפתעות, כשתי הדוגמאות המובאות בסעיף זה.

שיתוף ודמיון בין אברמוביץ המשכילי (מנדלי המוקדם) לבין הוז, אגב פסיחה על מנדלי המאוחר, אינם צפויים אבל הם קיימים. המליצה "מה לך כי נזעקת" (שופטים יח, כג) הלמה את הסגנון השיבוצי של רומן האהבים המשכילי "האבות והבנים" (תרכ"ח, עמ' 155) שכתב מנדלי בצעירותו, אבל התאימה פחות לסגנון תרגומו מן היידיש. לפיכך את "וואָס שרייטסטו אַזוי?" (מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 64) תרגם מנדלי "מה לך, גרונה-קריינה, שככה את צועקת?" (מסעות בנימין השלישי [ע], עמ' 47).⁹³

בלשונו של הוז חוזר לשון הפסוק, אבל מעתה הוא בשימוש פרודי בפי ילד המקנטר את אמו בלשונם של המבוגרים: "גדליה! גדליה! – נזפה בו סלבה – אה,

92. יידיש: "מיר וויסן נישט און מיר ווילן נישט וויסן פון טכסיסי-מלחמה" (מסעות בנימין השלישי [י], עמ' 96). בנוסח היידי טכסיסי ואילו בנוסח העברי תכסיסי (שניהם מתועדים במקורות). התי"ו מזוהה עם העברית משום שהיא מתקיימת בידיש רק ברכיבים העבריים (בין רפה בין דגושה).

93. בתבנית המקראית: "מה דורך מדוד שככה השבעתנו" (שיר השירים ה, ט). במהדורה האחרונה של "האבות והבנים" (תרע"ב) שמר מנדלי על גרסת תרכ"ב: "מה לך כי נזעקת? – גערה שרה באמתה" (כל כתבי, ג, עמ' 334), ובסמוך הוסיף: "מה תצעקי היום אלי! – נתנה שרה בקול על אמתה" (עמ' 335; על פי שמות יד, טו). השווה גם "– מה הצעקה, רב יוסף שמואל? – גם אתה כאן? ... 'מה הצעקה' – הוא שואל!..." (ברקוביץ, סיפורים נבחרים, עמ' פו).

מיתה-משונה, בני, על שונאי-ציון [...] – מה? מה לך כי נזעקת? – נתמם גדלקה. – מה לך כי נזעקת! [...] צדיק בסיסרנה לבנה! מה לך כי נזעקת! [משיבה לו סלבה]” (בישוב של יער, עמ’ 155; תגובת האם מודגשת במקור באותיות מרווחות כהוראה להטעמה בהנגנה). ההשוואה למנדלי המשכילי מגלה אפוא דמיון בין השניים, אבל לכאורה בלבד.⁹⁴

עוד הפתעה מזמן רצף של שני צירופים השגורים גם בימינו. “עיט צבוע” נחשב חלוץ השימוש בלשון חז”ל בפרוזה האמנותית (מירון, בין חזון לאמת, עמ’ 297; ורסס, מלשון אל לשון, עמ’ 234), אבל אפילו בלשון הרומן ההיסטורי “אהבת ציון” ניתנה דריסת רגל ללשון חז”ל וליידיש: “כי אמנון [...] כעצם בגרוני לא לבלוע ולא להקיא” (עמ’ 85). המחצית הראשונה היא צירוף מן המדרש: “ארי טרף טרף ועמד עצם בגרונו” (בראשית רבה סד, י), ובבואתו מצויה גם ביידיש: “אַ ביין אין האַלדז” (סטוטשקאוו, עמ’ 449); והמחצית השנייה היא בבואה עברית למטבע יידי (“ניט צו קײען ניט צו שפײען”;⁹⁵ גורי, עמ’ 214) או רוסי,⁹⁶ הנשענת על הזוג האנטונימי בלע-הקיא המוכר מכמה רבדים, כגון מקרא: “חַיִל בלע ויקאנו” (איוב כ, טו); משנה: “הקיא או בלעה” (זבים ה, ט); תלמוד: “כריה שבים בלעתה והקיא אתה ליבשה” (יומא לח ע”א). גם הזו מביא ברצף אחד את שני העניינים, אבל גרסתו שונה בכל רכיביה הלקסיקליים, ושיקולי החריזה והמצלול מכריעים בה: “נתקעת [הפת] בלוע כפקעת לא לקלוט ולא לפלוט” (בישוב של יער, עמ’ 53). לפיכך תרגם ברישה את הצירוף הרוסי (המשמש על פי רוב בדרך ההשאלה): *стаёт комом* (kom – ‘גוש, פקעת’), ולא הביא בה את נוסח המדרש. בסיפה גרסתו משמרת את חריזת הפעלים האנטונימיים, ואפילו משפרת אותה: קײען-שפײען נחרזים חריזה דקדוקית בלבד, ואילו לקלוט-לפלוט נחרזים חריזה מבנית משובחת. הדמיון הפונטי בין שני שורשים אלה נוצל כבר בתלמוד (“אלא שהעבירו וקלטו ובקש עליו רחמים ופלטו”; יבמות עט ע”א) ומצוי בפיוט (על פי מאגרי מפעל המילון ההיסטורי), ומגיע עד ימינו אלה ממש (קלט ופלט שבמחשב). על שתי האופציות של מאפו ושל הזו הוסיף עגנון שלישית, ועל פי “כבולעו כן פולטו” (פסחים עד ע”א-ע”ב) כתב: “שתי אבקות סם של שינה שבלע הירשל עמדו בגרונו לא לבלוע ולא לפלוט” (על כפות המנעול, עמ’ 206). כל שלוש האופציות מעוגנות אפוא במקורות, אבל גרסותיהם המאוחרות של הזו ושל עגנון נשארו כהזרה ספרותית ואילו הנוסח המוקדם של מאפו הוא הנוסח שהשתגר בלשון החיה.

94. ראה דברי ביאליק בסיכום להלן, עמ’ 97, וכן הדוגמאות מן המקרא בעמ’ 86 לעיל.

95. השווה “נישט איינצושלינגען און נישט אויסצושפײען” (שלום עליכם, ו, חלק א, עמ’ 99).

96. *не проглотить не выплюнуть* – ‘לא לבלוע ולא לירוק’.

ברקוביץ, למשל, בתרגומו למונולוג של שלום עליכם כתב: "והעצם לא עצם פשוטה היא אלא מין עצם העומדת בגרונך, לא לבלוע ולא להקיא!" (ברקוביץ, כתבי שלום עליכם, ו, עמ' לד).⁹⁷

סיכום

בדומה לכותרת ספרו של שקד, "מנדלי, לפניו ואחריו", מתבקשת כאן הכותרת: טרם נוסח, נוסח ובתרגומו. בתשקופת היסטורית הסגנון השיבוצי או הפסיפסי הטהרני שימש סטנדרט לשעה, נוסח חלופי הנשען על טקסט מופתי קדום.⁹⁸ תחליף זה עתיד היה להצמיח בבוא היום נוסח חדש שיספק את התביעות הספרותיות הראליסטיות והאקטואליסטיות. המובאות שהכניס מאפו מספרות חז"ל לא היו אלא חריגה זהירה בלבד מן המונוגלוטיות שאפיינה את השימוש הפסיפסי. המידור הגלוי שלהן – הן באמצעים טכניים (מירכאות, מראי מקום מפורשים וכיוצא באלה) הן באמצעות תפקידן המוגדר – שמר על המחיצה בין רובדי הלשון וממילא גדר גם את המדור שמנגד: זה של שיבוצי המקרא. מנדלי, שתחילה היה שותף לכתובה בסגנון השיבוצי, לימים "ביטל את החלוקה של שטות בין סגנון תנכ"י ושאינו תנכ"י" (ביאליק, כל כתבי, עמ' רלז), ו"החזיר את הספרות העברית ללשון חכמים פשוטה שכיחה ורגילה", כדברי הזו שהובאו למעלה (עמ' 21).

הטמעת שכבות הלשון שלאחר המקרא בתוך הפרוזה האמנותית שהייתה מבצרה של המליצה המקראית הייתה מעשה רב. אבל מעשה רב וקשה ממנו היה סיגול צירופי לשון מקרא למארג הלשוני החדש. ספרות חז"ל הייתה – הרבה יותר מן המקרא – חלק בלתי נפרד מאורחות החיים היהודיים ומן הלשון היהודית המדוברת, וצירופיה כיוון שנכנסו לספרות נכנסו בטבעיות לתוך תבניות הדיבור היידיות, אימצו את הנגנותיהן, ונהפכו בשל כך לגורם סגנוני דומיננטי. ואילו הפסוק, שמאחוריו כבר עמדה מסורת ספרותית אמנותית ונקבעו לו דפוסי שימוש ידועים, צריך היה לעבור תמורה של ממש כדי להיחפך משיבוץ ספרותי מליצי לאידיום דיבורי עממי ולהשתלב בתבניות הדיבור ובהנגנות היידיות. הקושי נבע לא רק מן האופי המליצי של פסוקי המקרא אלא גם מכך שרבים מהם לא נמנו עם מאגר הידע שנרכש במסגרות החינוך המסורתיות, וכשלעצמם רחוקים היו משגרה ומעממיות – שלא

97. ברקוביץ בחר בפעלים בלע והקיא גם במקומות אחרים, אבל החליף לפעמים את הפועל עמד בפועל תקע: "מן עצם שנתקעה בגרונך [...] לא לבלוע ולא להקיא" (שם, עמ' לו), וכך נהוג לומר גם היום (רב-מילים: "תקוע כמו עצם בגרון").

98. השימוש בפסוקים, שהם פתרונות מוכנים מראש, היה אמצעי להקניית הדקדוק ופיצוי להדרתו ממסגרות החינוך המסורתיות; ראה פישלר-פרוש, השיבוץ המקראי.

כצירופי לשון חז"ל, שחלק גדול מהם היה חומר מוכר ומשונן ששמר על רציפות היסטורית. את התמורה במעמדו של הפסוק הצליח מנדלי לחולל בעזרת הפרודיה, כפי שתואר לעיל (עמ' 76–78).

וכך התבטא הזו: "מנדלי, כמאמרו של ביאליק, תיקן הנוסח. נוסח משמעו רשות-הרבים [...] ההיפך מנוסח סגנון. סגנון מתייחס אל הפרט, אחר תכונתו ואופיו ועולמו המיוחד לו. זו רשות היחיד היא" (משפט הגאולה, עמ' 297–298). תקופה חדשה, צרכים חדשים ותביעות חדשות הציבו סתירה לפני הסופר האוונגרדי הצעיר הזו בשעת כתיבת הרומן הראשון שלו: מזה – אינדיווידואליזם לשוני ("סגנון", "רשות היחיד") כתביעת המודרניזם, ומזה – לשון התייחסות קיבוצית (קולקטיבית) והיסטורית ("נוסח", "רשות הרבים") כמסורת הכתיבה העברית. אמצעי ליישוב הסתירה מצא הזו במילים ובצירופים נדירים, בארכאיזמים ואפילו במסירות הנחשבות משובשות, שחפר והעלה מן הספרות הבתר-מקראית. הזו יצר "סגנון" אישי מ"מילים אלמוניות בבלוריתן שהכסיפה מרוב ימים" (במילותיו של כהן, כתבים, עמ' 299) ועשה את צירופיהן תחליף, מקבילה או תרגום לאידיומטיקה היידית. למילים ולצירופים אלה יש גם רווח לוואי: העדר מסורת רציפה כובלת מתיר מאליה חופש בשימושם ובהפעלתם. הבררות הנדירות וחופש היצירה כרוכים אפוא זה בזה ומאפיינים כאחד את לשונו של הרומן "בישוב של יער".

גם הפסוק, שהורד מגובהו הסגנוני כבר אצל מנדלי, עשה צעד אחד נוסף אצל הזו. המקראות שניטלו מהם תפקידיהם הקודמים נהפכו ל"חומר פנוי", סוגלו לשמש לשון דיבור ממש, וזרותם ביחס לרצף – בדקדוק ובאוצר המילים – הקנתה להם מראית של עגה,⁹⁹ או כמעט עגה. מראית זו עלתה בקנה אחד עם אחד מתפקידי הרכיב העברי שביידיש: להעשיר אותה בפרזאולוגיה ובאידיומטיקה בסיטואציות הדורשות זאת.¹⁰⁰ הוא שאמר ביאליק: "ואם ישוב הגלגל אחורנית והספרות תשוב עוד הפעם לסגנון התנ"ך, יהי סגנון זה ממין אחר לגמרי – סגנון תנ"ך שלאחר מנדלי" (כל כתבי, עמ' רלז).

הזו לא כתב פרוזה אמנותית ביידיש ולא תרגם לעברית מלשון יידיש, אבל לשון "השיחה היהודית" ברומן "בישוב של יער" היא סדרה של אמצעים ותחבולות

99. אין לשכוח גם את הברית הכרותה בין לשון על-תקנית ללשון תת-תקנית ואת התפקיד הפרודי שממלאות תופעות על-תקניות בתוך העגה.

100. היינו שימוש במערכת הדיאכרונית כאילו הייתה מערכת סינכרונית, ולפיו שכבה משכבות הלשון העברית משמשת תחליף לשפה משפות המקור של היידיש. ראה אבן-זוהר, דיגלוסייה, עמ' 297–298; הרשב, המהפכה היהודית, עמ' 41.

להשגת המימזיס של היידיש, ובחסותה התעשר הרומן באידיומטיקה ממקורות העברית. ההקצנה שהקצין הזו בשימוש בחומר לקסיקלי עברי עומדת ביחס ישר לטרח שטרח בחיקוי היידיש, והניסיון לחבר את הקצוות האלה הביא את העברית הספרותית ואת היידיש לקרבה שלא נודעה כמוה לפנייה ואחריה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבינרי = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
אבן-זוהר, אספקטים = א' אבן-זוהר, "אספקטים של הרב-מערכת עברית-יידיש",
הספרות 35-36 (תשמ"ו), עמ' 46-54

אבן-זוהר, דיגלוסיה = א' אבן-זוהר, "לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות
היפה בדיגלוסיה", הספרות ב (תשל"ל), עמ' 286-302

I. Even-Zohar, "The Role of Russian = והיידיש", *Studies in Jewish Culture in Honour of Chone Shmeruk*, ed. I. Bartal, E.

Mendelson and C. Turniansky, Jerusalem 1993, pp. 105-118

אהרונוביץ = ח' אהרונוביץ, עברית לכל רגע, חיפה תשל"ט
אלחנני = א"ח אלחנני, "שיחות עם חיים הזז", ארבעה שסיפרו, ירושלים תשל"ח,
עמ' 91-210

אלטר = R. Alter, *The Invention of Hebrew Prose*, Seattle 1988
אפרתי = נ' אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל
בשנים תרמ"ב-תרפ"ב (1881-1922), ירושלים תשס"ד

בהט-מישור = ש' בהט ומ' מישור, "הקדמה", מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה
ביאליק, בעל-פה = ח"נ ביאליק, דברים שבעל פה, ב, תל-אביב תרצ"ה
ביאליק, כל כתבי = ח"נ ביאליק, כל כתבי ח. נ. ביאליק, תל-אביב תרצ"ט
בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז
בן-שחר = ר' בן שחר, הלשון בדראמה העברית: הדיאלוג במחזה העברי המקורי
והמתורגם מאנגלית ומצרפתית, 1948-1975, תל-אביב 1996

בר-אשר = מ' בר-אשר, "נשכחות בלשון התנאים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-
חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ'
83-110

ברדיצ'בסקי = מ"י ברדיצ'בסקי, כל מאמרי מיכה-יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), תל-
אביב תשי"ב, עמ' קצח-קצב

ברוך = י"ל ברוך, "המליצה החדשה", הבוקר, 15 בינואר 1937

ברטל = י' ברטל, "מדור-לשוניות מסורתית לחד-לשוניות לאומית", שבוע 15 (תשנ"ב), עמ' 183-193

ברנר = י"ח ברנר, כל כתבי י. ח. ברנר, א, תל-אביב תשט"ז
ברקוביץ, כתבי שלום עליכם = י"ד ברקוביץ (מתרגם), כתבי שלום עליכם, א-טו, תל-אביב תשי"ג-תשט"ז

ברקוביץ, סיפורים נבחרים = י"ד ברקוביץ, סיפורים נבחרים, תל-אביב תשכ"ב
בשביס = י' באשעוויס-זינגער, "מעשה טישעוויץ", דער שפיגל און אנדערע דערציילונגען, ירושלים תשל"ה, עמ' 12-22

גורי = י' גורי, וואָס דאַרפֿט איר מער? - 2000 יידישע בילדערישע אויסדרוקן פֿאַרטייטשט אויף העברעאיש, ענגליש און רוסיש, ירושלים 2002

גלינרט = L. H. Glinert, "Did Pre-Revival Hebrew Literature Have Its Own *Langue*? Quotation and Improvization in Mendele Mokher Sefarim", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 51 (1988), pp. 413-427

גנוז = י' גאַנזאַוויטש (גנוז), "שפּראַכיקע פֿאַרלעך", יידישע שפּראַך 24 (1969)-1969, 3-1, עמ' 77-78

דרויאנוב = א' דרויאנוב, "שלום יעקב אברמוביץ", משואות א (אודיסה תרע"ט), עמ' 551-580

הולצמן = א' הולצמן, "בין עברית ליידיש", חוליות 10 (2006), עמ' 95-108
הוז, בישוב של יער = ח' הוז, בישוב של יער, ברלין-תל-אביב תר"ץ
הוז, דלתות נחשת = ח' הוז, דלתות נחשת, תל-אביב תשט"ז

הוז, משפט הגאולה = ח' הוז, משפט הגאולה, תל-אביב תשל"ז
הוז, מתוך = ח' הוז, "מתוך בישוב של יער", דבר, מוסף לשבתות ומועדים, י"ג בניסן תר"ץ, עמ' 1-2

הכט, עיט צבוע = נ' הכט, מאפייני השימוש בלשון חז"ל ברומן "עיט צבוע" של אברהם מאפו, עבודה סמינריונית בחוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח

הרמתי = ש' הרמתי, מאפו - המורה לעברית (מן הסדנא, 2), ירושלים 1972
הרשב, המהפכה היהודית = ב' הרשב, "המהפכה היהודית המודרנית", אלפיים 23 (תשס"ב), עמ' 9-75

הרשב, התרבות האחרת = ב' הרשב, התרבות האחרת, ירושלים-תל-אביב תשס"ו
הרשב, יידיש = ב' הרשב, "על טבעה של לשון יידיש בהקשריה ההיסטוריים", הספרות 35-36 (תשמ"ו), עמ' 5-54

הרשב, שדה ומסגרת = ב' הרשב, שדה ומסגרת, ירושלים תש"ס, עמ' 68-89

וויינרייך, געשיכטע = מ' וויינרייך, געשיכטע פֿון דער יידישער שפראך, 1, ניו־יאָרק

1973

ורסס, ברדיצ'בסקי = ש' ורסס, "מ. י. ברדיצ'בסקי כסופר יידיש", מיכה־יוסף בן־גריון (בערדיטשעווסקי), יידישע כתבים פֿון אַ ווייטן קרובֿ, ירושלים תשמ"א,

עמ' ז-מח

ורסס, יד ימין דוחה = ש' ורסס, "יד ימין דוחה שמאל מקרבת: על יחסם של סופרי ההשכלה ללשון יידיש", "הקיצה עמ'": ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה,

ירושלים תשמ"א, עמ' 238-280

ורסס, מלשון אל לשון = ש' ורסס, מלשון אל לשון, ירושלים תשנ"ו

זיידמן = N. Seidman, *A Marriage Made in Heaven*, Los Angeles 1997

טורי = ג' טורי, נורמות של תרגום, תל־אביב תשל"ח

כהן, כתבים = י' כהן, כתבים, א, תל־אביב תשכ"ב

כהן, צבועים וישרים = ט' כהן, צבועים וישרים, אלילות ולילות: עיונים ביצירות

אברהם מאפו, תל־אביב תשנ"א

לויטה = א' לויטה, יידישע שפריכווערטער און גלייכווערטער: פתגמים ואמרות

ביידיש, רמת־גן תשנ"ז

לוריא = ש' לוריא, הלשון הפיגורטיבית ביצירתו הדו־לשונית של מנדלי מוכר

ספרים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח

מאטיסוף = ג"א מאטיסוף, "ספרות הביטוי ביידיש - לשון פסיכו־אוסטנסיבית

בדיבור העממי", הספרות 18-19 (1974), עמ' 181-223

מאפו, אהבת ציון = א' מאפו, אהבת ציון, ווילנא תרי"ג

מאפו, כל כתבי = א' מאפו, כל כתבי אברהם מאפו, תל־אביב תרצ"ט

מהרשק = ש"ד מהרשק, "על מקור הניבים באידית", הדאר 19 (ת"ש), עמ'

626-627

מוצי'ניק = מ' מוצ'ניק, "על ההנהרה בתרגומים לספר 'המנהרה' לארנסטו סאבטו",

העברית שפה חיה, ד, בעריכת ר' בן־שחר וג' טורי, תל־אביב 2006, עמ'

243-258

G. S. Morson, "Parody, History and Metaparody", *Rethinking* = מורסון

Bakhtin, ed. G. S. Morson and C. Emerson, Evanston 1989, pp. 63-86

מירון, בין חזון לאמת = ד' מירון, בין חזון לאמת, ירושלים תשל"ט

מירון, נוסע מחופש = D. Miron, *A Traveler Disguised*, New York 1973

מירקין, אוצר המילים = ר' מירקין, אוצר המילים בחיבוריו העבריים של ש"י

אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים): ניתוח הבחינה המילונית, הדקדוקית והסגנונית

בסיוע המחשב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט

מירקין, החזות המקראית = ר' מירקין, "החזות המקראית ומה שמאחוריה", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין; תשנ"ב), עמ' 537-563
מירקין, מסגנון אל סגנון = ר' מירקין, "מסגנון אל סגנון", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 237-251

מנדלי, אלע ווערק = אלע ווערק פֿון ש. י. אַבראַמאָוויטש, א-יז, וואַרשא תרע"ג
מנדלי, בימים ההם, א = מענדעלי מוכר-ספרים, "חיי שלמה", הזמן ב-ג (תרס"ג-תרס"ד), בהמשכים

מנדלי, בימים ההם, ב = מנדלי מוכר ספרים, "בימים ההם", העם א (1916-1917), בהמשכים

מנדלי, בישיבה של מטה = מענדעלי מוכר ספרים, "בישיבה של מטה", אחיאסף ג (תרנ"ה), עמ' 39-88

מנדלי, בעמק הבכא = מענדעלי מוכר ספרים, "בעמק הבכא", השלח א-ד, ז-ח, יז, יט (תרנ"ז-תרס"ט), בהמשכים

מנדלי, האבות והבנים, תרכ"ח = ש"י אברמוביץ, האבות והבנים, אודיסא תרכ"ח
מנדלי, חליפת איגרות = ח' שמרוק (מהדיר), חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905-1908, ירושלים תשל"ו

מנדלי, כל כתבי = ש"י אברמוביץ, כל כתבי מנדלי מוכר-ספרים, א, קראקא תרס"ט; ג, אודיסא תרע"ב

מנדלי, מסעות בנימין השלישי [י] = מענדעלי מוכר-ספרים, קצור מסעות בנימין השלישי, ווילנא תרל"ט

מנדלי, מסעות בנימין השלישי [ע] = מענדעלי מוכר ספרים, קצור מסעות בנימין השלישי, אודיסא תרנ"ו

מנדלי, סוסתי = מנדלי מוכר-ספרים, "סוסתי", השלח כ-כא (תרס"ט-תר"ע), בהמשכים

מנדלי, רשימות לתולדותי = ש"י אבראמאווויטש, "רשימות לתולדותי", ספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום, בעריכת נ' סוקולוב, ורשה תרמ"ט, עמ' 117-126

מנדלי-ביאליק = ח"נ ביאליק, "ספר הקבצנים (ג' כפופה)", הדור א (תרס"א-תרס"ב), בהמשכים

ניבארסקי = י' ניבארסקי, ווערטערבוך פֿון לשון-קודש: שטאַמיקע ווערטער אין יידיש, פֿאַרז 1999

ניימן = י' ניימן, "זוגות" בפי דוברי יידיש", ידע-עם א (תש"ח), עמ' 24-26
סדן, ביימער = ד' סדן, "ווען אַלע ביימער וואָלטן געווען פענעס", פֿאַלק און ציון 58 (תשמ"ד), עמ' 23-24

סדן, ברכת פתאום = ד' סדן, "ברכת פתאם - לדרכה של סמיכות", ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי, ירושלים תש"ל, עמ' 233-256

סדן, זה ראה וקדש = ד' סדן, "זה ראה וקדש", מחברות לספרות ה (תשי"ד), ד, עמ' 47-51

סדן, יציב פתגם = ד' סדן, "יציב פתגם", ידע-עם ב (תשי"ד), ב-ג, עמ' 135-139
סדן, לזכר חיים הזז = ד' סדן, "דברים לזכר חיים הזז ז"ל", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יט-כ (תשל"ב-תשל"ג), עמ' 143-145

סדן, לשון ספר = ד' סדן, "לשון ספר וספר", לשוננו לעם ז (תשט"ז), ט-י, עמ' 3-48

סדן, מדרש פסיכואנליטי = ד' סדן, מדרש פסיכואנליטי: פרקים בפסיכולוגיה של י"ח ברנר, ירושלים תשנ"ו

סדן, מעשה-יער = ד' סדן, "מעשה-יער וסביבו", חיים נחמן ביאליק ודרכו בלשוננו ולשונוותיה, תל-אביב 1989, עמ' 132-147

סדן, עצים ואבנים = ד' סדן, "עצים ואבנים (לתולדות מליצה אחת)", לשוננו לעם ה (תשי"ד), ה-ו, עמ' 1-48

סטוטשקאוו = נ' סטוטשקאוו, דער אוצר פֿון ייִדישער שפּראַך, ניו-יורק 1950
E. Stankiewicz, "The Linguistic and Poetic Aspects of = 'סטנקייביץ' Yiddish Twin-Words", *Studies in Jewish Culture in Honour of Chone Shmeruk*, ed. I. Bartal, E. Mendelson, and C. Turniansky, Jerusalem 1993, pp. 73-82

ספיוואק-יהואש = ח' ספיוואק ויהואש (ש' בלומגארטען), אידיש ווערטערבוך, ניו-יורק 1911

עגנון, אתם ראיתם = ש"י עגנון, אתם ראיתם, ירושלים-תל-אביב תשי"ח-תשי"ט
עגנון, על כפות המנעול = ש"י עגנון, על כפות המנעול, ירושלים-תל-אביב תשי"ג
פאפירנא = א"י פאפירנא, כל הכתבים, בעריכת י' זמורה, תל-אביב תשי"ג
פישלר, לשונות התלמוד = ב' פישלר, "לשונות התלמוד ב'עריכת' מאפו", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 278-284

פישלר-פרוש, השיבוך המקראי = ב' פישלר וא' פרוש, "השיבוך המקראי כסטנדרד ביניים", שי להדסה: מחקרים בלשון העברית ובלשונוות היהודים (אשל באר שבע, ה), בעריכת י' בן-טולילה, באר-שבע תשנ"ז, עמ' 237-262
פישלר-פרוש, כלאיים או אחדות = ב' פישלר וא' פרוש, "כלאיים" או "אחדות"? בין 'מקרא שכתוב' ל'מקרא שנאמר' ביצירתו של מנדלי מוכר ספרים", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 253-282

פישמן = י' פישמן, "עברית ויידיש: ייצוג חזותי של יחסים סוציולינגוויסטיים", הדאר, 26 בדצמבר 1986, עמ' 12-17 (גרסה אנגלית מורחבת: J. Fishman, "Cartoons about Language and the Visual Representation of Sociolinguistic Studies", *Hebrew in Ashkenaz*, ed. L. Glinert, New York 1993, pp. 151-166)

פרוש = א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל-אביב תשס"א
M. Perry, "Thematic and Structural Shifts in Autotranslations by = פרי Bilingual Hebrew-Yiddish Writers", *Poetics Today* 2 (1981), no. 4, pp. 181-192

פרידן, נוסח מנדלי = ז' פרידן, "נוסח מנדלי" במבט ביקורתי, דפים למחקר בספרות 14-15 (תשס"ו), עמ' 89-103

פרסטיי = ח' פרסטיי, "תרומתה של היידיש לריבוי צמדי המלים בעברית הספרותית החדשה", הרצאה בקונגרס השלושה-עשר למדעי היהדות, תשס"א
פרסקי = ד' פרסקי, "קרבן לשבוע העברי", הדאר 19 (ת"ש), עמ' 336-338
צ'רניאק = י' צ'רניאק, "פולקלור לשוני ביידיש", ידע-עם יא (תשכ"ו), עמ' 96-104
קלוזנר, האנרכיה = י' קלוזנר, "הַאֲנַאֲרַכְיָה הַלְשׁוֹנִית", העברית החדשה ובעיותיה, תל-אביב 1957, עמ' 57-71

קלוזנר, היסטוריה = י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, ירושלים תש"י

שולמן = א' שולמן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, ס"ט פטרבורג תרס"ג
שטרייט = ש' שטרייט, "לעניני סגנון, מאמר ראשון: ראליות", רביבים ו (תרע"ט), עמ' 36-54

שלום עליכם = שלום עליכם, אֶלֶע ווערק פֿון שלום-עליכם, א-ז, ניו-יורק 1944
שקד, הסיפורת העברית = ג' שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, א, תל-אביב תשל"ח

שקד, מנדלי, לפניו ואחריו = ג' שקד, מנדלי, לפניו ואחריו, ירושלים תשס"ה